

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԸ
ՀԱԿՈՐ ԶԱՎՐԻՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ**

ՄԱՀՎԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՏԻ ✓
947.925

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅՆԵՐԸ ՀԱԿՈՒ
ԶԱՎՐԻՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ
ՄԱՀՎԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Կազմող՝ Մ. Մ. Երանոսյան

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐ.Ք. ԱՇԱԿՅԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
224

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
224

Signature

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

*«Եթէ մեր մահը անհրաժեշտութիւն մըն է
Հայաստանի քաղաքական գործերուն համար,
մենք պարտաւոր ենք մեռնելու... »:*

Հակոբ Զավրիյան

Հայոց պետականության կորստից հետո հայությունը պահպանեց այն վերականգնելու ձգտումը, որը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդի սկզբին վերաճեց օրակարգային կարևորագույն խնդրի: Բնականաբար նշված գործընթացը տեղի էր ունենում հայության մշակութային, տնտեսական ու քաղաքական վերելքի և ինքնակազմակերպման շնորհիվ: Արդյունքում հայությունն իր ազգային իղձերի իրականացման ուղղությամբ աշխատող առանձին անհատներից, փոքր խմբերից ու հասարակական-քաղաքական հոսանքներից անցում կատարեց գաղտնի խմբակների և կազմակերպությունների, ապա քաղաքական կուսակցությունների ձևավորման գործընթացին: Հայերը քաղաքական ինքնակազմակերպման տեսանկյունից բարձրացան մի հարթություն, որն արդեն բնորոշ էր տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքակիրթ ազգերին:

Նոր իրողությունները հայերի առջև նոր խնդիրներ են առաջադրում: Ազգային ազդեցիկ քաղաքական ուժերի, հասարակական խմբերի համար տարբեր տերությունների կառավարությունների առջև ակտիվ շփումների միջոցով ազգային խնդիրներ ներկայացնելու ու շահերն առաջ մղելու անհրաժեշտություն է առաջանում: Դա խնդիր էր, որն այլևս կաթողիկոս-

ներն ի վիճակի չէին իրականացնել, ուստի պատահական չէ, որ 1912 թ. նոյեմբերի 10-ին Գևորգ Ե կաթողիկոսը Եվրոպայում հայկական բարենորոգումների խնդրի շուրջ բանակցություններ վարելու նպատակով հասարակական-քաղաքական գործիչ Պողոս Նուբար փաշային նշանակում է իր ներկայացուցիչ: Այդպիսով՝ իր ծագմամբ, կարողություններով ու կապերով եվրոպական պետությունների ղեկավարների համար ընկալելի և ընդունելի Պողոս Նուբարը ստանձնում է հայերի խնդիրներն ու շահերը նրանց առջև ներկայացնողի դերը, որ կատարում է տարիներ շարունակ: Այս տեսանկյունից պատահական չէ, որ հայ իրականության մեջ նրա մասին գրվել են ոչ քիչ թվով ուսումնասիրություններ, հրապարակվել են նրա գործունեությունը արտացոլող փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուներ¹:

Այդուհանդերձ, նույն ժամանակահատվածում Պողոս Նուբարին զուգահեռ հայության համար նույն գործառույթները իրականացրել է նաև մասնագիտությամբ բժիշկ, դաշնակցական գործիչ Հակոբ Զավրիյանը* (1866–1920), որի կյանքի ու գործունեության մասին, ցավոք սրտի, մինչ օրս չկա որևէ նշանակալի, ամփոփի ուսումնասիրություն²:

¹ Նուպար և Նուպարաշեն, Փարիզ, 1929, Թերզիպաշեան Ա., Նուպար, Փարիզ, 1939, Գեորգեան Տ., Նուպար փաշա. Պետական մարդը և արքայադստեան ուսույլիւյան, «Արև», Գահիրե, 1976, 5 ապրիլի, Հուշամատենան Պողոս Նուպար փաշայի, Լոս Անջելես, 1986, Պողոսեան Ս., Պողոս Նուբար Փաշա. Ազգային գործիչ, Ե., 2004, Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915–1918. Documents, ed. by V. Ghazarian, Waltham, 1996, Բոյաջյան Հ., Պողոս Նուբար փաշան և բարենորոգումների խնդիրը Արևմտյան Հայաստանում 1912–1914 թթ., Ե., 2010 և այլն:

² Հ. Զավրիյանի անունը հանդիպում է նաև Զավրյան, Զավրիև ձևերով:

³ Հ. Զավրիյանի մասին մեզ հայտնի է միայն բժիշկներ Հ. և Վ. Հովսեփյանների փոքրածավալ կենսագրական ակնարկը: Տե՛ս Հովսեփյան Հ., Հովսեփյան Վ., Հակոբ Զավարյան (Զավրիև), Ե., 2002:

Ազնվական ծագում ունեցող Հ. Զավրիյանը, 20-րդ դարի սկզբին անմնացորդ կերպով նվիրվելով ազգային իղձերի իրականացման համար մղվող պայքարին, անդամագրվում է Դաշնակցությանը և անցնելով Արևմտյան Հայաստան՝ ծավալում ակտիվ գործունեություն: Արդեն 1910-ական թվականներին սկզբից նա սկսում է հայերի ազգային շահերը ներկայացնել միջազգային ասպարեզում՝ իր անձնական հատկանիշների շնորհիվ վստահություն ներշնչելով և դրական վերաբերմունքի արժանանալով Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի և այլ պետությունների կառավարությունների մոտ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հ. Զավրիյանը մասնակցել է կամավորական շարժման կազմակերպմանը, եղել է սկզբում Դրոյի, ապա Անդրանիկի կամավորական ջոկատների բժիշկը: Բացի այդ՝ նա կատարել է ռուսերենի թարգմանչի պարտականություններ՝ անհրաժեշտության դեպքում հարաբերվելով ռուսական Կովկասյան բանակի զորահրամանատարների հետ: 1916 թ. հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին Հ. Զավրիյանը Էրզրումի շրջանում մեծ դերակատարություն է ունեցել հայ գաղթականների տեղավորման, նրանց կացության բարելավման ուղղությամբ տարվող աշխատանքներում:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ժամանակավոր կառավարությունում իր կապերի շնորհիվ Հ. Զավրիյանը դառնում է հայ ազդեցիկ գործիչներից մեկը, ով զգալի դերակատարություն է ունենում նշված կառավարության կողմից հայանդրապատ որոշումների ընդունման հարցում: Իսկ 1917 թ. գարնանը նշանակվելով Թուրքահայաստանի և պատերազմի իրավունքով Թուրքիայից նվաճված այլ մարզերի գեներալ-կոմիսար Պյոտր Ավերյանովի քաղաքացիական գծով օգնականի պաշտոնում՝

նա; ըստ էության, դառնում է Արևմտյան Հայաստանի ամենաբարձրաստիճան հայազգի պաշտոնյան ու նշանակալի ներդրում ունենում Արևմտյան Հայաստանում ազգային պետականության սաղմերի ձևավորման գործում:

Բոլշևիկյան իշխանության շրջանում դիվանագիտական առաքելությամբ Մոսկվայում գտնվող Հ. Զավրիյանը հանիրավի ձերբակալվում, բանտարկվում է, ապա ազատվելով աշխատանքի է անցնում տեղի հիվանդանոցներից մեկում: Այդտեղ էլ վարակվելով բժավոր տիֆով՝ 1920 թ. փետրվարի 17-ին կնքում է իր մահկանացուն:

2020 թ. լրացավ Հակոբ Զավրիյանի մահվան հարյուր տարին, ուստի այդ կապակցությամբ ներկայացնում ենք նրան ճանաչող տարբեր գործիչների կողմից մամուլի էջերում, հուշագրություններում պահպանված մի շարք հրապարակումներ, որոնք ունեն որոշակի աղբյուրագիտական արժեք և բացահայտում են նրա անցած ուղին: Առաջին հրապարակումները ամփոփ բնույթ ունեն և ներկայացնում են Հակոբ Զավրիյանի ամբողջ կյանքն ու գործունեությունը, իսկ մնացածը ժամանակագրական հաջորդականությամբ լույս են սփռում նրա կյանքի և գործունեության տարբեր փուլերի վրա:

Հրապարակվող նյութերում պահպանել ենք դրանց լեզվաճական առանձնահատկությունները՝ բացառությամբ տեքստերի իմաստը չաղավաղող լեզվական, ուղղագրական և կետադրական որոշ ուղղումների: Միջամտությունները կատարվել են ուղղագիծ փակագծերով: Նյութերի վերնագրերի պարագայում ցուցաբերվել է երկու մոտեցում: Անվերնագիր նյութերը վերնագրվել են մեր կողմից (դրանք շեղատառ են), մնացած դեպքերում պահպանվել են առկա վերնագրերը:

Յակոբ Զաւրեան

(Բժիշկ Զաւրիւն)

1866-1920

*Հայրիկ, ինչու՞ ետ չդարձան
էն քաջերը սիրապէսնչ
Միթե հայրի՛կ, ինձ մոռացան,
Էլ չեն բերի հուրն անշէջ:*

3. Թումանեան (Փարւանա)

Անէծքներից գուցէ մեծագոյնը իրականացաւ բժիշկ Զաւրեանի կամ դոկտոր Զաւրիւնի՝ ինչպէս ճանաչում էին նրան ամենքը՝ վերաբերմամբ.

– Տանջւիր, չարչարւիր, ամբողջ կեանքդ նւիրիր սիրածդ ժողովրդի ազատութեան գործին և երբ թօթափի նա բռնակալների շղթաները, երբ իմանաս, որ նրա արիւնաքամ երկրի վրայ արդէն ծագել է ազատութեան արշալոյսը – չտեսնես, չարժանանաս նրա տեսութեանը, զոհ գնաս թյուրիմացութեան և մահւանդ պատճառ դառնա այն ժողովուրդը, որից ամենից շատ էիր սպասում հարազատ ցեղիդ ազատագրումը:

Զոհերի թիւը չէ, որ սարսափեցնում է մեզ:

Մեր կուսակցութեան պատմութիւնը լի է նահատակ ընկերների անվերջ շարաններով. կախաղանների վրայ, բանտերում, արտորավայրերում, զէնքը ձեռքին, կամ անզէն՝ թշնամու ժանիքների տակը յօշոտող՝ շատ-շատ մարտիկներ, շատ-շատ ընկերներ, շատ-շատ անփոխարինելի գործիչներ:

Անհրաժեշտ զոհեր կուի դաշտում, ազատամարտի ընթացքում:

Եվ ոչ մի ժողովրդի ազատութեան ճանապարհը վարդերով չէ ցանած եղել երբեք:

Կուի ճանապարհը միշտ փշալի և տատասկոտ է եղած և յեղափոխականին բաժին է ընկած բոքիկ ոտներով կտրել անցնել այդ դժոխք ճանապարհը:

Այսօր էլ տալիս ենք զոհեր, գուցէ և վաղը:

Բայց այս մէկն անհանդուրժելի է, սարսեցուցիչ: Սա սովորական զոհերից չէ: Սա Սաքոյի¹ մահւան է նման, սա Բորիս Սարաֆովի² մասին է յիշեցնում:

Եվ այս մահն է, որ մեզ աւելի է զայրացնում, քանի որ սա բոլորովին անմեղ, բոլորովին անելորդ մի զոհ էր:

Մեռնել գերի, գրաւական, պատանդ, «զալոժնիկ» անւան տակ, մեռնել որպէս քաւութեան նոխազ, երբ քաւելու հիմք, առիթ, պատճառ չկայ, երբ գիտես քո և քո ընկերներիդ անմեղութիւնը, երբ գիտես որ այստեղ պարզ մի թիրիմացութիւն կայ, որ քեզ զուր են տանջում, համոզւած ես, որ մի զազրելի ոճիր է գործւում անձիդ դէմ, դառնում ես թեւազուրկ, քանի չգիտես ո՞ւմ բողոքես, ո՞ւմ անկէ՞ծք կարդաս, ցաւում ես՝ դիմացդ սուլթանը չէ, կամ այլ բռնակալ - հասնես, ատամներովդ կոկորդը կրծես: Եվ լուռ ես ու ենթակայ գերողիդ քմահաճոյքին: Սրանք հոգու այնպիսի ապրումներ են, որին ամեն յեղափոխա-

¹ Թերևս խոսքը վերաբերում է **Մեքարեցի Սաքոյին** (*Շովակյան Սարգիս*, 1870–1908), ով որպէս հեծյալ խմբի հրամանատար՝ ուղևորվել է Պարսկաստան, սակայն ռուս-պարսկական սահմանին հիվանդացել է խոլերայով և տեղափոխվել Երևան, որտեղ էլ կնքել է իր մահկանացուն:

² **Բորիս Սարաֆով** (1872–1907), բուլղար քաղաքական, ռազմական գործիչ: Սովորել է Ռուսաստանի Նիկոլայեյան ռազմական ակադեմիայում, եղել է մակեդոնա-սղոթիանապոլսյան կոմիտեի ղեկավարը 1899–1901 թթ.:

կան կը գերադասէր տասն անգամ կախաղան բարձրանալը: Ավելացրու սրան և այն, որ այնտեղ, հեռու, հայրենիքիդ ժողովուրդը սպասում է քեզ, կարիք ունի Զարիկների, իսկ Զարիկն այնտեղ, հիւսիսում՝ դատապարտած է անգործութեան, բանտարկութեան –

Սարսափելի է:

Եվ այս սարսափն ապրեց Զարիկը: Հոգեկան տանջանքի ծովում խեղդեց Զարիկը:

Բայց ո՞վ էր Զարիկը:

Տալ Զարիկի կենսագրականը, դա կը նշանակէր վերլիշել հայ իրականութեան վերջին երեք տասնամեակի անցուդարձը, հայկական դատի դեգերումների մանրամասնութիւնները:

Խոսել ընկերոջ կուսակցական գործունէութեան մասին, դա կը նշանակէր երկար կանգ առնել նրա և այն ինքնություն, բայց բեղմնաւոր գծի վրայ, որ ուներ նա կուսակցութեան մէջ, շատ անգամ հակառակ իր համոզումների, շատ անգամ հակառակ կուսակցութեան տրադիցիաներին, դիսցիպլինային:

Ծագումով արիստոկրատ, ոգով դեմոկրատ և հասկացողութեամբ սոցիալիստ. սրանց հետ վառ ծրագիրների ուղի բռնելու և յամառ կերպով նրան հետևելու յատկութիւնները Զարիկին դարձրել էին մի բարի, ամենքին հաւատացող իսկական մանուկ: Նա շրջապատը միշտ բարի էր երևակայում, մարդիկ նրա հասկացողութեամբ չար լինել չէին կարող: Նրա համար կեանքը տորրիչելեան դատարկութեան պէս մի բան էր, որ իներցիայի ոյժով ամեն իր, ամեն հասկացողութիւն անխոչնդոտ պէտք է ընթանար և ի հարկէ միայն դէպի բարիք: Բայց սրա հետ խիստ էր դէպի իր անձը, համբերող դէպի շրջապատը և մաքուր ինչպէս աղանի: Սրանք էին, որ զարդարում էին նրա

հմայքը, յեղափոխական գործունեությունը: Սրանք էին, որ կազմում էին թէ նրա թոյլ և թէ ուժեղ կողմը:

Թողնելով ապագային նրա կենսագրական մանրամասնությունները, մենք այստեղ կը բաւականանք չոր, սխեմատիք և թական ակնարկներով:

Յակոբ Քրիստափորեան Զաւրեանը ծնւել է Թիֆլիսում 1866 թ.: Հայրը Վրաստանի ազնւականներից էր և ռուսական կառավարութեան պաշտոնեայ: Մայրը կրթած կին էր: Արիստոկրատ ընտանիքը մեծ ուշադրութիւն էր դարձնում փոքրիկ Յակոբի կրթութեան վրայ: Նրան Թիֆլիսի գիմնազիայից շուտով տեղափոխում են Պետրոգրադի գիմնազիա*, որը աւարտելուց յետոյ Զաւրիւնը մտնում է Պետրոգրադի գինւորական-բժշկական ակադեմիան**: Ուսանողական կեանքը երիտասարդ ուսանող Յակոբին բոլորովին կերպարանափոխում է: Սնւած, կրթած և դաստիարակած արիստոկրատ ոգով, հայկական միջավայրից հեռու պահուղ և համարեա օտարացած երիտասարդը կամաց-կամաց ընտելանում է նոր շրջապատի, նոր միջավայրի, նոր մթնոլորտի բարենպաստ ազդեցութեանը և Յակոբին քաշում դէպի ժամանակակից իդէալները, հովերը:

Առանձնապէս ուշագրաւ է այն, որ «դէպի ժողովուրդ» նարողնիկական լոզունգը*** ուսանող Յակոբի մէջ դառնում է «դէպի և հայ ժողովուրդ» նշանաբանը: Ռուսասիրութիւնը միանում էր նրա մէջ հայասիրութեան հետ և պարտաւոր ենք արձանագրելու, որ նա երբեք չբաժանեց դէպի այդ երկու ժողովուրդն

* Ստեղծվել է Պետերբուրգում 1758 թ.:

** Ռուսաստանի առաջին բարձրագույն բժշկական հաստատությունն է, որտեղ պատրաստվում էին ռազմական գերատեսչությունների մասնագետներ և բժշկական ոլորտի գինձառայողներ:

*** Նշանաբանը:

ունեցած սիրուց: Հայի անտանելի դրութիւնը անվրէպ չէր անցնում հայ ուսանողութեան աչքից: Պետրոգրադի և Մոսկայի հայ ուսանողութիւնը այդ ժամանակ զբաղւած էր բուլղարական, իտալական, յունական ազգերի ազատագրութեան շարժման պատմութեան գրքոյկների թարգմանութեամբ և հայ ժողովրդի մէջ տարածելով: Այսպիսով նրանք ուզում էին ժողովրդի աչքը բանալ, յեղափոխականացնել, ազատագրել: Զարիկը նրանց հետ է և ահա այստեղից է, որ նա վերջնականապէս իրեն նետում է հայ ժողովրդի գիրկը:

Արդեն ժողովրդասէր Զարիկը 1892-ին ամառտում է գինորական ակադեմիան. նա բժիշկ է դոկտորատի՝ աստիճանով, նա գլխավոր բժիշկ է Օբուխովի՝ հիւանդանոցում: Թւում էր, թէ նրա այս դիրքը որոշ ռեակցիա կառաջացնէր նրա հոգեբանութեան մէջ, բայց ոչ, նրան մենք գտնում ենք Պետրոգրադի հայկական շրջաններում հայասիրական պրոպագանդայով^{***}, ազգասիրական գործունէութեամբ:

Երկրից գալիս են յուզիչ լուրեր և պատրիոտ Զարիկը թողնում է Պետրոգրադի փափուկ շրջապատը և վերադառնում Կովկաս: 1902-ին հրաւիրում է Բագի հիւանդանոցներից մէկում ամազ բժշկի պաշտոնով: Այստեղ Զարիկը անելի մոտից է ծանօթանում հայի ցափ, հայի դարդի հետ, շփում հայկական

* Դոկտորանտ՝ դոկտորական ատենախոսության պաշտպանութեանը նախապատրաստովոր:

** Ճշգրիտ անվանումն է՝ Օբուխովյան հիվանդանոց, Ռուսաստանի առաջին քաղաքային հիվանդանոցներից (Ս. Պետերբուրգ, 1779): Անվանումը ստացել է Օբուխովյան պողոտայից:

*** Զարոգչութեամբ:

մտքի քաղաքական խմորումների հետ: Քրիստափորի¹, Սիմոնի², Ռոստոմի³ շկոլան՝ տիրող էր Բագում և նա Քաջագնունու⁴, Դումանի⁵ և ուրիշների կողքին է: Զարիկը դաշնակցական է: Քաղաքական կուսակցության մէջ որոշում է իր քաղաքական գիծը, իդէալներն ու զգացմունքները դնել կուսակցական շրջանակի մէջ:

Արիստոկրատ Զարիկը վերջնականապէս դառնում է դեմոկրատ և ահա 1904-ին մենք նրան գտնում ենք բանւորական շրջանում, բանւորական շարժման մէջ, որպէս նրանց պաշտպան, որպէս նրանց շահերի պահապան: Սկսում է (1904-ի գարնան) Սասունի կոտորածը: Դաշնակցութիւնը Դումանի առաջնորդութեամբ արշաւախումբ է կազմակերպում դէպի Սասուն: Զարիկը խմբումն է: Խումբը ճանապարհին անյաջողութիւնների է մատնւում և Զարիկը վերադառնում է Բագու:

Բժիշկը չի հրաժարւում երկիրը մտնելու գաղափարից: Երկար աշխատանքից յետոյ վերջապէս յաջողւում է Պոլսի ռու-

¹ Քրիստափոր Միքայելյան (1859–1905), ազգային-ազատագրական պայքարի գործիչ, եղել է Հ.Յ. Դաշնակցության առաջին դեմքը հիմնադրումից մինչև ողբերգական մահը:

² Սիմոն Զավարյան (1865–1913), ազգային-ազատագրական պայքարի գործիչ, Հ.Յ. Դաշնակցության հիմնադիրներից ու ղեկավարներից մեկն է:

³ Ստեփան Զորյան (*Ռոստոմ*, 1867–1919), Հ.Յ. Դաշնակցության հիմնադիրներից ու ղեկավարներից:

⁴ Դպրոցը:

⁵ Հովհաննէս Քաջագնունի (1867–1938), Հ.Յ. Դաշնակցության անդամ: Եղել է Անդրկովկասի Սեյմի անդամ, Հայաստանի առաջին հանրապետության առաջին վարչապետը: Հետագայում գրելով հարազատ կուսակցության դեմ վերադարձել է Խորհրդային Հայաստան ու դարձել 1930-ական թթ. բռնաճնշումների զոհ:

⁶ Նիկողայոս Տեր-Հովհաննիսյան (*Նիկոլ Դուման*, 1867–1914), հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչներից է, Հ.Յ. Դաշնակցության անդամ: Հատկապէս մեծ դերակատարություն է ունեցել 1905–1906 թթ. հայ-թաթարական կոիվների ժամանակ:

սական դեսպանի աջակցութեամբ Էրզրում հասնել բժշկական մի խմբով: Էրզրումից անցնում է Մուշ, որտեղ մտադիր էր սկսել իր գործունեութիւնը, բայց տաճիկ կառավարութիւնը շուտով հոտ է առնում, որ Զաւրիկը մենակ բժշկութիւն անելու համար չէ, որ եկած է ու ստիպում է նրան հեռանալ Մշից: Այստեղից նա գնում է Բիթլիս, բայց այդտեղից էլ ձեռնունայն վերադառնում է: Տաճիկ կառավարութիւնը հետևում է նրա ամեն քայլին և վերջն էլ ստիպում նրան ընդմիշտ թողնել Թիւրքիան ... Բժիշկը նորից վերադառնում է Բագու, որտեղից ուղարկում է Սոֆիա՝ մասնակցելու Դաշնակցութեան ընդհանուր ժողովին*: 1907-թին Էջմիածնի կենտրոնական ժողովի՝ ցրումից յետոյ ռուս կառավարութիւնը բաւական «մեծ եռանդով» հետևում է Զաւրիկին: Զաւրիկը գալիս է Երևան, որտեղի դաշնակցութեան շրջանային ժողովի կողմից ընտրւում է պատգամաւոր կուսակցութեան Վիեննայի ընդհանուր ժողովին***:

Ռուսական ռեակցիան դժեղանում է, և նա Եւրոպայից անցնում է Պոլիս 1908 թին: 1909 թին մասնակցում է Վառնայի ընդհանուր ժողովին****, որտեղ և ընտրւում է 9-ի խորհըր-

* Սոֆիայում տեղի է ունեցել Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցության երրորդ ընդհանուր ժողովը 1904 թ. փետրվար – մարտ ամիսներին:

** 1906 թ. օգոստոսի 17-ին Էջմիածնի ճեմարանի հիվանդանոցի մեծ դահլիճում իր աշխատանքներն էր սկսել կենտրոնական ժողովը, որը հաճախ համարում էին նաև համագումար: Ժողովում արծարծվում էր այն հարցը, թե այն միայն կենտրոնական ժողով էր, թե սահմանադիր իրավունքներով օժտված համագումար: Կովկասյան իշխանության ներկայացուցիչները, լսելով հեղափոխական և հակապետական տրամադրություններ պատգամավորների ելույթներում, Էջմիածնի զավառաւետին հանձնարարում են ցրել ժողովը:

*** Վիեննայում տեղի է ունեցել Հ.Յ. Դաշնակցության չորրորդ ընդհանուր ժողովը 1907 թ. փետրվար – մայիս ամիսներին:

**** Այստեղ 1909 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին կայացել է Հ.Յ. Դաշնակցության հինգերորդ Ընդհանուր ժողովը:

դում: Այստեղ գործերը վերականգնելուց յետոյ ուղևորում է դէպի իր ցանկալի վայրը – Մուշը, բայց թիւրք կառավարութիւնը նորից ստիպում է հեռանալ. գալիս է Կարին, հիմնում չքաւորների համար արհեստանոց և վերադառնում Պոլիս, իսկ այնտեղից դէպի Երոպա:

1912 թից Զաւրյանն անցնում է իր համար անծանօթ մի աշխարհ – դիւանագիտական աշխատանքների: Գերմանիայում հիմնում է հայկական կոմիտէ¹, որը պրոպագանդ պիտի մղէր ի նպաստ հայկական դատի: 1913 թին գալիս է Պետրոգրադ և հիմնում այնտեղ կուսակցական մի կոմիտէ: Սկսում է Բալկանեան պատերազմը², նախերգանքը համաշխարհային այս մեծ պատերազմի: Զարիւրը կուսակցական գործերով անցնում է Բերլին, Փարիզ, նորից Բերլին, Պետրոգրադ: Լոնդոնում գումարում է պետութիւնների կոնֆերանսը. հարկաւոր է յիշեցնել նրանց 61-րդ յոդաձը³, և նա նորից անցնում է Երոպա:

Բռնկում է համաշխարհային պատերազմը: Զարիւրը Թիֆլիսում է, Ազգային Բիւրոյում: Պատերազմ է սկսում նաև Ռուսաստանի և Տաճկաստանի մէջ: Հարկաւոր էին միջոցներ ձեռք առնել, որ հայ տարրի ինքնապաշտպանութեան գործը լաւ հիմ-

¹ Հ.Յ. Դաշնակցության հինգերորդ Ընդհանուր ժողովում ընտրվում է ինը հոգուց բաղկացած հանձնաժողով, որի պարտականությունների մեջ էին մտնում տասը պահանջ: Այս հանձնաժողովի անդամներից մեկն էլ Հ. Զաւրիյանն էր: Տե՛ս Նիկօլի Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար, հ. 2, Պէրյուք, 2010, էջ 135-145:

² Հայկական հարցի արժարժման գործում որոշակի նշանակություն է ունեցել նաև Բեռլինի հայկական կոմիտեի գործունեությունը, որը գլխավորում էր դոկտ. Յ. Լեփսիուսը:

³ 1913 թ. հունիսի 29-ից 1913 թ. հուլիսի 29-ին տեղի է ունեցել II Բալկանյան պատերազմը: Մակեդոնիայի բաժանման համար Բուլղարիայի դէմ հանդես են եկել Չեռնոգորիան, Սերբիան, Հունաստանը, Օսմանյան կայսրությունը և Ռումինիան:

⁴ Խոսքը վերաբերում է Բեռլինի վեհաժողովի (1878 թ. հունիսի 1 – հուլիսի 1) արդյունքում կնքված պայմանագրի հայտնի 61-րդ հոդվածին:

քերի վրայ դրի: Եթե երբևիցե ռուսական զորքերը նահանջէին, անհրաժեշտ էր ապահովել հայ փախստականների թիկունքը: Եւ նա մտնում է Անդրանիկի¹ կամաւորական բանակը՝

Բայց ահա հայութիւնը Տաճկաստանում տեղահան է արւում, նա քշւում է դէպի Միջագետքի անապատները: Կոտորում է ժողովուրդը, հարկաւոր է շտապ միջոցներ ձեռք առնել, թեթևացնել նրանց դրութիւնը և նա դիմում է Երոսպա, այնտեղից օգնութիւն կազմակերպելու:

Ահա և Ռուսաստանի Մեծ Յեղափոխութիւնը՝. հարկաւոր է ապահովել հայ աշխատավորութեան դատը, գոյութիւնը և նա յանձն է առնում ժամանակաւոր կառավարութեան առաջարկը. նա նաճված շրջանների գերագոյն կոմիսար Աւերեանովի² օգնականն է, բայց գործի ամբողջ ծանրութիւնը ընկած է նրա վզին: Վրայ է հասնում բոլշևիկեան յեղաշրջումը, ռուս զորքը շտապում է դէպի տուն, ֆրոնտը՝՝ մերկանում է, տաճիկը արշաւում է. հարկաւոր են նոր ոյժեր և նրան յաջողում է կազմել Չեյթունի, Ս. Կարապետի, Խանասորի և Մակի գնդերը:

¹ **Անդրանիկ Օզանյան** (1865–1927). ազգային–ազատագրական պայքարի ականավոր գործիչ, հայդուկապետ, ազգային հերոս: 1914–1916 թթ. Հայկական I կամավորական խմբի (դրուժինայի) հրամանատար: 1918 թ. նշանակվել է Հայկական բանակային կորպուսի դիվիզիայի հրամանատար: Նրան շնորհվել է ռուսական բանակի գեներալ մայորի աստիճան:

² Նկատի ունի Հայկական I կամավորական խումբը: Հայ կամավորական ստորաբաժանումները հայտնի էին խումբ, գումր, բանակ անուններով: Ռուսական պաշտոնական հաղորդագրություններում դրուժինա անվամբ:

³ Խոսքը վերաբերում է 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությանը, որի արդյունքում տապալվում է ռուսական ինքնակալությունը և ստեղծվում ժամանակավոր կառավարություն:

² **Պյոտր Ավերյանով** (1867–1937), ռուս ռազմական գործիչ, ռազմական արևելագետ, գեներալ: 15 տարի եղել է Գերագոյն շտաբի առաջատար մասնագետ թուրքական հարցերով, ինչպես նաև Ասիական Թուրքիայի և թուրքական բանակի լավագոյն գիտակ:

Ճակատ:

Տաճկաստանը առաջ է գալիս, ընկնում է և Ղարսը, յուսահատում են ամենքը: Զարիկը ոյժերը հաաքած դիմում է Մոսկւա՝ բանակցելու բոլշևիկեան կառավարութեան հետ:

Բայց բոլշևիկեան կառավարութիւնը թիրիմացութեամբ նրան մեղադրում է Բագուն տաճիկներին յանձնելու մէջ և Զարիկին ու Լ. Նազարեանին՝ բոլշևիկները պատանդ են պահում: Այստեղ նա հիւանդանում է բժաւոր տիֆից. մահուանից մի քանի օր առաջ նրան յայտարարում են, որ ինքը ազատ է, «ներում է ստանում» և կարող է վերադառնալ...

Եւ նա վերադարձաւ Քրիստափորի, Սիմոնի, Ռոստոմի մօտ ... չտեսած իր ժողովրդի այնքան տարիներ երազած ազաւոութիւնը:

Մենք չենք, որ մոռանալու ենք քեզ, սիրելի բժիշկ: Հանգիստ տանջւած ոսկորներիդ:

Ա.

*«Նոր աշխատւոր», Թիֆլիս, 1920, N 18 (90),
ապրիլի 25, էջ 1-2:*

¹ Լիպարիտ Նազարյան (Թ. Լեռնյան, 1864–1947), արվեստի քննադատ, հրապարակագիր և հանրային գործիչ, իրավաբան, Հ.Յ. Դաշնակցության անդամ: 1918 թ. երկու անգամ հայկական պատվիրակությունների կազմում մեկնել է Գերմանիա՝ դիվանագիտական բանակցություններ վարելու նպատակով: Նույն թվականին շվիտներ է ունեցել խորհրդային ղեկավարների հետ, սակայն ձերբակալվել է և խորհրդային բանտում է պահվել 1918–1919 թթ.: Հետագայում տարագրության մեջ շարունակել է լրագրողական աշխատանքը:

² Նշենք, որ Հ. Չավրիյանի մահվանը նվիրված «Նոր աշխատւոր» թերթի այս համարի նյութերը առկա են նաև վերջինիս անձնական ֆոնդում: Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 503, ց. 1, գ. 100, թ. 27:

ՅԱԿՈԲ ԶԱԻՐԻԵԱՆ

(Կենսագրական ակնարկ)

Վերջին տարիների մեծ դէպքերի անվերջ շղթայի մէջ աննըկատելի անցաւ Հ.Յ. Դաշնակցութեան մի շարք փայլուն դէմքերի, յեղափոխական գործիչների մահը: Սակայն, ամենից անելի աննկատելի անցաւ մեզանից ընդմիշտ հեռանալն այն բիրեղացած, մաքուր և ազնիւ դէմքի, որին Եակով Խրիստաֆորիչ կամ Զաւրիկ Էինք ասում: Նա զոհ գնաց Մոսկայում մի մեծ թիւրիմացութեան, որ արդիւնք էր Խորհրդային Ռուսաստանի վարիչների սխալ քաղաքականութեան:

Այժմ շատ դժար է տալ հոգեկան ապրումներով շատ հարուստ, բնատրութեամբ, իր կենցաղով իսկական դէմօկրատ և հասարակական քաղաքական կեանքով այդ դերվիշ կուսակցական սիրած ընկերոջ ամբողջական կենսագրականը:

Կաշխատենք թոուցիկ կերպով ծանօթացնել «Յառաջ»-ի^{*} ընթերցողներին Զաւրիեանի ունեցած գործունէութեան հետ:

Յակոբ Զաւրիեանը ծնւել է Թիֆլիսում, 1866 թ-ին, ազնական կալածատիրական ընտանիքում: Հայրը Թիֆլիսի գաւառում կալածներ ունէր, Վրաստանի ազնականներից էր նա, ազգանունը նոյնիսկ Զաւրածէ էր գրում և ռուսաց կառավարական պաշտօնեայ էր: Մայրը կրթած կին էր և մեծ ազդեցութիւն ունէր որդու վրա:

Զաւրիյանը նախնական կրթութիւնը ստացել էր նախ Թիֆլիսի մասնատոր՝ Տեր-Յակոբեանի՝ վարժարանում, ապա՝ Թիֆլիսի գիմնազիայում, մի քանի տարի յետոյ փոխադրւել է Պետ-

^{*} «Յառաջ», Երևանում հրատարակվել է Հ.Յ. Դաշնակցության կողմից 1919-1920 թթ.: Հասարակական, քաղաքական, տնտեսական և գրական օրաթերթ:

րոգրադի գիմնագիան, որտեղ ամարտելով՝ մտել է այնտեղի գինորական բժշկական ճեմարանը և 1892 թին ամարտել:

Այսպիսով, ինչպէս տեսնում ենք, նա իր մանկութիւնը, պատանեկութիւնը անց է կացրել արիստոկրատիկ և ոչ հայ ոգով ապրող ընտանիքում: Պատանեկութեան մի քանի և ուսանողական ամբողջ տարիները անցել է հեռու հայկական միջավայրից, հայկ[ական] կրթութիւն դաստիարակութիւնից զուրկ է մնացել և այնուամենայնիւ Զարիեանի մէջ թագնած է եղել ճշմարիտ և անկեղծ հայրենասիրութեան կայծը, որի բռնկման առաջին նշանները երևան եկան ուսանողական տարիներում:

[XIX դ.] իննսունական թականների սկզբներից Պետրոգրադի և Մոսկւայի հայ ուսանողութեան մէջ առաջ էր եկած հայրենասիրական ուժեղ շարժում, որը Պետրոգրադում արտահայտում էր նրանով, որ ուսանողութեան կողմից թարգմանում, կազմում էին բուլգարական, իտալական, յունական ժողովուրդների ազատագրութեան շարժումների վերաբերյալ գրքոյկներ և տարածում հայութեան մէջ: Հայ ուսանողութիւնը որոշել էր հետևել Հայաստանի ազատագրումն իրագործելու համար դիմել բալկանեան ազատագրած քրիստոնեայ փոքր ազգութիւնների օրինակին: Ուսանողութեան մի մասը նարոդնիկ էր*, խոշոր մասը՝ նարոդովօցիների ծրագիրն ընդունելով հանդերձ՝ ամբողջապէս տրամադրած էր նւիրել Հայաստանի ազատագրութեան գործին, թէպէտ և կար մի հոսանք, որն ամբողջական

* Ռուս իրականության հասարակական-քաղաքական ամենաազդեցիկ հասարակական-քաղաքական շարժումներից էր, որի շրջանակներում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին առաջացել են մի քանի կազմակերպւոյթւոյններ: Նարոդնիկական շարժումը խորը ազդեցւոյթւոյն է գործել ժամանակի հայ մտավորականւոյթւոյն վրա և այդ շարժման բովով անցած գործիչներն են հիմնականում ստեղծել Հնչակյան ու Հայ հեղափոխական դաշնակցւոյթւոյն կուսակցւոյթւոյնները:

Ռուսաստանի հիմնական բարեփոխությունների հետ էր կապում հայության ճակատագիրը:

Ուսանող Ջալիեանը գաղափարականներից էր և ուսանողների շրջանում կշիռ ունեցող, նարոդնիկ էր հակումներով, Տոլստոյական՝ խառնածքով:

Բժշկական ճեմարանն ամբողջությամբ յետոյ, նա Պետրոգրադում պաշտոն է ստանում: Շուտով Ջալիեանը հոչակում է իբրև լաբժիշկ և նշանակում Օբուխովի հիանդանոցի աագ բժիշկ. նա կարողացել էր առանձին համակրություն ձեռք բերել բժշկական ճեմարանի պրոֆեսորների շրջանում և նրան յաջողում է քննություն տալ և դոկտորության աստիճան ստանալ:

Պետրոգրադի հայ ուսանողության, այնտեղի հայ համայնքի մի նեղ շրջանի հայրենասիրական գործունեությունը, արցունքի երկրից ստացուող արիւնահոս անցքերի յուզիչ լուրերը և սրանց հետևանք կազմող յեղափոխական նոր խմորումներն ու շարժումները ազդում են մեր սիրեցեալ բժշկի խիստ զգայուն սրտի վրա, նա թողնում է Պետրոգրադը և շտապում Կովկաս:

1902 թ. նա հրաւիրում է Բաքվի նախարդինաբերողների խորհրդի Բալախանիի՝ հիւանդանոցի գլխավոր բժշկի պաշտօնով: Այս հիմնարկության շուրջը խմբւած էին դաշնակցականներ: Նավթարդինաբերողների խորհրդի պաշտօնեաներից էին Յ. Քաջազնունին, Դաստակեանը¹, Դումանը, Պապաշան¹ և

¹ Բալախանի՝ նավթարդյունահանման կենտրոն, գտնվել է Բաքվից 9 կմ հեռավորության վրա:

¹ Աբրահամ Դաստակյան (1861, 1863-?), եղել է Հ.Յ. Դաշնակցության առաջին ղեկավար մարմնի՝ Կենտրոնի անդամներից: Դեռևս երիտասարդ տարիներից մասնակցել է ռուս հեղափոխական նարոդնիկության գործունեությանը: Ավելի մանրամասն տե՛ս Դանիելյան Մ., 1880-1890-ական թթ. հայ նարոդնիկներն ու ազ-

շատ մեծ ու փոքր դաշնակցականներ: Ահա այս մթնոլորտում նրա հոգեկան աշխարհը կերպարանափոխում է, նա կամաց – կամաց Համո Օհանջանեանի² և Դումանի անմիջական ազդեցության տակ մտնում է Դաշնակցության շարքերը և ամբողջապես անձնատուր լինում հայկական դատին: 1903 թ. րայօնական ժողովը տեղի է ունեցել Բագում նրա բնակարանում: Եւ որպէսզի կարողանայ գիտակցօրէն մօտենալ հայ կեանքի ցատոտ խնդիրներին, նա սկսում է հայերէն սովորել կարդալ հայ գրականութիւնից կարևոր գրածքներ: Հիանդանոցում նա վերին աստիճանի խստապահանջ էր, օրինապահ և կօրրէկտ դեպի ծառայողները, միաժամանակ և շատ սիրալիր ու ուշադիր դէպի հիւանդները, այդ պատճառով նա շատ սիրած ու յարգւած անձնատրութիւն էր:

1904 թ. դեկտեմբերին սկսում են բանտրական շարժումները, որոնք քանի գնում սպառնական բնոյթ էին կրում. Պետրոգրադից այդ շարժումների համար գալիս է ժանդարմների շէֆ Ֆօն-Վալը, որը այցելութեան գնալով Բալախանիի հիւանդանոցը պատահում է իր համալսարանական նախկին ընկերոջը՝ Բժ. Զարիեանին:

Ֆօն-Վալը յայտնի է իբրև խիստ դաժան անձնատրութիւն. սպասում էր, որ նա առաջացած շարժումների դէմ խիստ մի-

գալին – նարողնիկական կազմակերպումները, «Վեմ» համահայկական հանդես, 2018, Ե., թիվ 3(63), հուլիս-սեպտեմբեր, էջ 259–284:

¹ Լևոն Թադևոսյան (Պապաշա, 1865–1935), Հ.Յ. Դաշնակցության հին սերնդի պատկառելի ներկայացուցիչներից, Զ. Միքայելյանի քրոջ որդին: 1890 թվականից մասնակցել է հեղափոխական գործերին: Դեռ ուսուցիչ եղած ժամանակ իր ընկերակիցները իրեն կոչել են Պապաշա իր հանդարտ և հոգատար բնավորության համար:

² Համազասպ (Համո) Օհանջանյան (1873–1947), հայ քաղաքական, պետական գործիչ, Հ.Յ. Դաշնակցության անդամ: ՀՀ վարչապետ (5.05.1920–22.11.1920):

ջոցներ ձեռք կառնի, սակայն այդ տեղի չունեցաւ Ֆօն-Վալի վրա բժշկի ունեցած ազդեցութեան պատճառով:

1904 թ. գարնան սկզբից Սասունը կոտորածի սպառնալիքի տակ ապստամբում է և Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Դումանի առաջնորդութեամբ մի արշաւախումբ է պատրաստում և ուղարկում Պարսկաստանի վրայով սասունցիներին օգնութեան: Այդ արշաւանքին մասնակցում են Թադէոս Ամիրեանը¹, Խէչօն², Բժ. Զարիեանը և ուրիշները: Կոթուրի³ մօտ անյաջողութեան հանդիպելով՝ արշաւախումբը վերադառնում է:

Այս առաջին անյաջողութիւնը ծանր է ազդում Զարիեանի վրա. նա միջոցներ է մտածում մտնել երկիր և ծառայել տանջւած տաճկահայ ժողովրդին: Պօլսի ռուսական դեսպանի⁴ և ռուսական արտաքին գործերի նախարարի⁵ բանակցութեանց շնորհիւ մեր բժշկին յաջողում է հարուստ պատրաստականութեամբ մի բժշկական խմբակ էրգրում անցկացնել, նախապատրաստական աշխատանքներ կատարել և ժամանակաւորապէս այնտեղ բժշկական օգնութիւն հասցնել հայ, թուրք ժողովրդին: Յետոյ նա անցնում է Մուշ, որն ընտրել էր իր գործունէութեան կենտրոն: Այստեղ թուրք կառավարութիւնն երկար ժամանակ արգելքներ էր յարուցանում Զարիեանի գործունէության դէմ,

¹ Թադէոս Ամիրեան, հայ ազգային-ազատագրական պայքարի գործիչ, 1904 թ. եղել է Դումանի խմբի մեջ՝ փորձելով օգնության հասնել Սասունին: Հետագայում հարել է բոլշևիկներին:

² Խաչատուր Ամիրեան (1872–1915), հայ ազգային-ազատագրական պայքարի գործիչ, Հ.Յ. Դաշնակցության անդամ: 1904 թ. եղել է Իրանում, Կ. Դումանի խմբում փորձել անցնել Սասուն: Մասնակցել է կամավորական շարժմանը:

³ Նկատի ունի Կոթուր գյուղը Արևմտյան Հայաստանում, որը հայտնի էր նաև Կեթար, Կոտեր, Կոտուր, Դոթուր և այլ անուններով:

⁴ Վադիմիր Լամարոյֆ (1844–1907), ռուս դիվանագետ, ռուսական կայսրության արտաքին գործերի նախարար (1900–1906):

⁵ Իվան Չիռնով (1835–1917), Ռուսաստանի դեսպանը Օսմանյան կայսրության մօտ (1897–1909):

հնարաւորութիւն չէր տալիս ժողովրդին մօտենալու այդ ժողովրդասէր մարդուն հիւանդանոց բանալ. նա ստիպւած է լինում գնալ Բիթլիս՝ թոյլատուութիւն խնդրելու վալիից՝ Վերջինս բացարձակօրէն մերժում է նրա խնդիրը և պահանջում հեռանալ երկրի սահմաններից:

Զաւրիեանը երկու ամիս թափառելուց յետոյ հեռանում է Թիւրքիայից և Սարիղամիշի վրայով անցնում Բագու, այդտեղից էլ գնում մասնակցում է Դաշնակցութեան Սօֆիայի ընդհանուր ժողովին, որ տեղի ունեցաւ 1904 թին:

1906 թ. նա մասնակցում է Էջմիածնում տեղի ունեցող կենտրոնական ժողովին, որի ցրումից յետոյ նա մնում է Էջմիածնում, լսում Ճեմարանում հայոց գրականութեան և հայոց պատմութեան դասեր: Որովհետեւ ռուս կառավարութեան հաւատարիմ պաշտօնեաներն սկսել էին հետամտել, Զաւրիեանը ստիպւած է լինում հեռանալ Երևան, ուր ներկայ է լինում այնտեղի բազմամարդ շրջանային ժողովին և նախագահ ընտրւում: Մի նիստի ուստիկանութիւնը ներս է մտնում ժողովը, իրարանցում է սկսւում...՝ ժողովականները ճրագը հանգցնում են և օգտւելով մթութիւնից, անհետանում: Միւս օրը նորից է հաւաքւում ժողովը և Զաւրիեանը շրջանային ժողովի պատգամաւորների կողմից միաձայն ընտրւում է Վիլնէնայի չոր[ր]որդ ընդհանուր ժողովի պատգամաւոր:

Սկսւում են ցարական կառավարութեան հալածանքները Հ.Յ. Դաշնակցութեան դէմ և Զաւրիեանը անկարող է լինում վերադառնալ Ռուսաստան:

* Նահանգապետ:

** Կախման կետերը փաստաթղթինն են:

1908 թ. Տաճկաստանի յեղաշրջման՝ շնորհիւ Ռուսաստանից հալածական մեր դաշնակցական ընկերներն ապաստան են գտնում Թուրքիայում: Զարիեանը անցնում է Պոլիս:

1909 թ. նա մասնակցում է Վառնայի ընդհանուր ժողովին և ընտրում 9-ի յանձնաժողովի մէջ, որի աշխատանքները վերջանալուց յետոյ նա մտադրում է երկրորդ անգամ Մուշ անցնել՝ գլուխ բերելու իր վաղուց փայփայած գաղափարը: Նրան յաջողում է 1910 թ. անցնել Մուշ և թոյլտվութիւն խնդրել թուրք կառավարութիւնից Կարնոյ բարձրութեան վրա հիւանդանոց շինել:

Երկրում եղած ժամանակամիջոցում Զարիեանն ահագին բժշկական աշխատանքներ է կատարում և դրա հետ միաժամանակ կուսակցական գործեր:

Ամենքը նրան սիրում էին և յարգում, իսկ նա, օգտուելով այդ վստահութիւնից, աշխատաւոր գյուղացուն կապում էր Դաշնակցութեան հետ՝ ներշնչելով ամենքի մէջ այն հաւատը, թէ որքան ուժեղ լինի կուսակցութիւնը, այնքան ավելի մօտ կլինի մեր ազատութեան օրերը:

Նա մեծ հաւատ ունէր հայի մօտաւոր բաղդավոր ապագայի նկատմամբ և այդ հաւատն աշխատում էր ներշնչել ամենքի մէջ. նա աշխատում էր հաւատացնել ամենքին, որ այդ երկիրն անպայման հայ ժողովրդի սեփականութիւնն է դառնալու և իր հիմնելիք հիւանդանոցը լինելու է ապագայում հայ զինուորական հիւանդանոց:

Թուրք կառավարութիւնը նկատել էր նրա վտանգաւոր ընթացքը, այդ պատճառով ամեն կերպ աշխատում էր զանազան դժվարութիւններ յարուցանել, անգամ արգելել, որ նա բժշկու-

* Խոսքը վերաբերում է 1908 թ. հուլիսին երիտթուրքերի կողմից իրականացված հեղաշրջմանը:

ինն անելու իրատունք չունի Թիւրքիայում, քանի որ այն տեղի վկայական չունի և այլն:

Անկարող լինելով իր նպատակին հասնել, բժ. Զարիեանն ստիպւած է լինում անցնել Պօլիս, ապա այնտեղից Եւրոպա:

1912 թ. սկսում է ընկեր Զարիեանի դիւանագիտական աշխատանքները:

Ահա այդ ժամանակներում Գերմանիայում կազմում է մի հայկական կոմիտե՝ բանակցելու համար գերմանական կառավարութեան հետ, բարենորոգութիւններ մտցնելու հայկական վեց վիլայէթներում: Գերմանական կառավարութիւնը թական տեղեկութիւններ է պահանջում հայկական կոմիտէից: Վերջինս իր հերթին դիմում է Պօլիս կուսակցութեան, որի կողմից նշանակւած մասնաժողովը բաղկացած Ակնունուց¹, Փափագեանից² և բժ. Զարիեանից, կազմում է պահանջած թական տեղեկագիրը և սահմանների վերաբերյալ զեկուցագիրը և ուղարկում Գերմանիա:

1913 թ. Զարիեանն ուղարկում է Պետրօգրադ:

Պետրօգրադում Եակօվ Քրիստաֆորիչը բիրտից լիազօրւած նշանակում է երեք հոգուց բաղկացած կուսակցական մի կոմիտէ:

* Տարբեր երկրներում ստեղծվում կամ իրենց գործունեությունն էին վերակրւում կոմիտէներ, որոնք կոչված էին հայանպաստ քարոզչություն ծավալելու և ինչ-որ տեղ նաև աջակցելու Ազգային պատվիրակության առաքելությանը: Բաւականին արդունաւետ եղաւ Հայկական հարցի՝ բացառապէս գերմանացիներից բաղկացած Բեռլինի հայկական կոմիտէի գործունեությունը, որի գլուխ կանգնած էր դոկտոր Յ. Լեւիսիուսը:

¹ Խաչատուր Մալումյան (*Էրվարդ Ակնունի*, 1863–1915), հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս, Հ.Յ.Դաշնակցության անդամ: Զարոգչական մեծ աշխատանք է տարել Եվրոպայում ի նպաստ Հայ դատի:

² Ահման Փափագյան (*Կոնս, Բժիշկ*, 1876–1973), ազգային-ազատագրական պայքարի հայտնի առաջնորդներից և Հ.Յ.Դաշնակցության ականավոր ներկայացուցիչ, մասնագիտությամբ բժիշկ և լուսանկարիչ:

Այստեղ կուսակցական ընկերների մի լայն ժողով է տեղի ունենում, ուր քննության է դրում Բալկանների պատերազմի վերաբերմամբ Դաշնակցության ունենալիք վերաբերմունքը: Բանաձև է անցնում, որով որոշում է, որ Տաճկահայաստանում պետք է անմիջապես ապստամբութիւն առաջ բերել՝ ներս մտցնելով երկիր կամաւորական խմբեր: Այս բանաձևին սաստիկ դէմ է լինում Բժիշկը և որպէսզի փոխել տայ բանաձևը, սպառնում է ինքնասպանութիւն գործել: Ընկերական ժողովը անց է կացնում մի անորոշ բանաձև:

Սակայն որոշ ժամանակ անցնելուց յետոյ, երբ Թիւրքիան պարտւում էր և մանր պետութիւնները սպառնում էին Պօլսին, Զաւրիեանը փոխում է իր տեսակէտը և ցանկութիւն յայտնում կամաւորական խմբեր կազմել և մտնել երկիր:

1913 թ. Զաւրիեանը ուղարկում է Պետրօգրադ կուսակցական գործերով: Այստեղից նոյն գործերով անցնում է Բերլին և խորհրդակցում այնտեղի հայկական կոմիտէի հետ, ապա անցնում Փարիզ նոյն նպատակով և վերադառնում կրկին Բեռլին նոր բանակցութիւնների ու խորհրդակցութիւնների համար, որից յետոյ նորից անցնում է Պետրօգրադ:

Այս ժամանակներում վերջացել էին բալկանեան պատերազմները և բալկանեան հարցը լուծելու համար Լօնդօնում գումարած մեծ պետութիւնների կօնֆերանսը՝ հարկադրած էր ի նկատի առնել ամբողջ հայ բազմատանջ ժողովրդի դիմումը և միջամտել տաճկաց կառավարութեան առաջ Բերլինի 61-րդ յօդածում յիշած բարենորոգումները գործադրել: Կօնֆերանսի գործնական քայլն այն եղաւ, որ յանձնարարեց պետութիւն-

^o Լոնդոնի կոնֆերանսի 1913 թ. մայիսի 30-ի խաղաղության պայմանագիրը ամփոփել է առաջին Բալկանյան պատերազմի արդյունքները:

ների Պոլսի դեսպաններին, մշակել մի նախագիծ^{*}։ Երկար ձգձգումներից յետոյ վերջ ի վերջո յաջողում է պետութիւններին ընդունել և ստորագրել տալ Դռանը 1914 թ. փետրւարի 8-ին^{**} կրճատած, աղճատած մի բնագիր։ Նախագծի այդ այլանդակութիւնն արդիւնք էր գերմանական կառավարութեան միջամբտութեան, որն ամեն կերպ պաշտպանում էր Երիտասարդ Թիւրքերին։ Ստեղծեց երկու կոմիսարութիւն, ազդեցութեանց երկու շրջան Հօֆի և Վեստենենգի^{***} գլխավորութեամբ, որոնք նշանակւած էին պետութիւնների համաձայնութեամբ։

Կամենալով նախօրոք որոշ հող պատրաստել կոմիսարների գործունէութեան համար, Զարիեանն անցնում է Հօլանդիա^{****} և Նօրվեգիա տեսնելու նրանց հետ և զեկուցագիր տալու երկրի դրութեան մասին։ Այստեղից նա անցնում է նորից Պօլիս, ապա Պետրօգրադ, որտեղ Վռամեանի¹ հետ միասին մի շարք աշխատանքներ են կատարում և նիւթական միջոցներ դրոշում² Վանում³ և Միւշում⁴ գիւղատնտեսական դպրոցներ բաց անելու համար։

Ծուռով թփշկը Վռամեանի հետ անցնում է Կովկաս, Էրզրումում յուլիս ամսին տեղի ունենալիք ընդհանուր ժողովին մասնակցելու համար։ Սակայն վրա է հասնում համաշխար-

* Այս նախագծի քննարկումները տեղի ունեցան Կ.Պոլսի Ենի-Քեյթ թաղամասում գտնվող ավստրո-հունգարական դեսպանատանը՝ 1913 թ. հուլիսի 3-21, որին մասնակցում էին Օսմանյան Թուրքիայում վեց պետությունների դեսպանությունների ներկայացուցիչները։

** Հին տոմարով հունվարի 26-ին։

*** Երկար քննարկումներից հետո թուրքական կառավարությունը ապրիլի 2(15)-ին երկու սեկտորների համար ընտրում է հոլանդացի Լուիս Վեստենենկի և նորվեգացի Նիկոլաս Հոֆի թեկնածությունները։

**** Նիդերլանդներ։

¹ Օնիկ Դերձական (Վռամյան, 1871-1915), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, Հ.Յ. Դաշնակցության անդամ, Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր։

հային պատերազմը, և ի չիք է դառնում այլանդակ համաձայնագիրը:

Բժիշկ Զարիեանի առաջ բացում է դիանագիտական մի նոր գործունեություն: Տեղի է ունենում Թիֆլիսում Բիւրօյի ուժեղացրած կազմի ժողով, որտեղ Զարիեանի և մի քանի ընկերների յամառ պահանջմամբ որոշում է գլուխ անցնել Ռուսաստանում գտնուող հայութեան մէջ առաջացած կամաւորական շարժմանը:

Վեց տարուց ի վեր հայ ժողովրդի անլուր մարտի[րոս]ագորութիւնը, պարբերական կոտորածները և այս պատերազմի ընթացքում այդ ժողովրդի բեկորներին սպառնացող վտանգը Զարիեանին և նրա նման ազգային հայրենասէրներին հարկադրեցին բացէ ի բաց կոխ յայտարարել Թիւրքիային: Եւ ահա մենք տեսնում ենք Զարիեանին Անդրանիկի բանակի հետ կոփ դաշտում:

1915 թ. հայութեան տեղահանութիւնը և աննախընթաց կոտորածը յարկադրեց մեր սիրեցեալ բժշկին անցնել Եւրօպա, աշխատել հայ ժողովրդի դատի համար:

Իբրև մի դէրուշ նա քարոզ էր տալիս ամենուրեք, բախում էր դռներ ու փրկութիւն հայցում Միջագետքում թափառող տաճկահայութեան մնացորդների համար:

1916 թ. աշնանը Զարիեանն անցնում է Բագու, որտեղ աշխատում է համոզել դաշնակցական ընկերներին, որ այնտեղից հայ երիտասարդներ ուղարկին Կիլիկիայի ճակատում կռուող արևելեան լեգեոնը՝ հայերով լցնելու համար: Նրա այս առաջարկը յաջողութիւն չի գտնում:

... * Ֆրանսիական բանակի կազմում կռւող Արևելյան կամ Հայկական լեգեոնը կազմավորվել է 1916 թ.: Լեգիոնում ընդգրկված հայերը Ֆրանսիական զորքերի

Արա է հասնում ռուսական մեծ յեղափոխութիւնը¹, ցարիզմը տապալում է, պետութեան գլուխ անցնում են կադետները²: Հարկաւոր էր մտածել ռուսական զօրքերով գրաւած վայրերը կառավարելու մասին: Եւ ահա 1917 թ. յուլիսի սկզբներին Զաւրիեանը Արմաիրով անցնում է Պետրօգրադ, բանակցում է այն ժամանակայ արտաքին գործերի նախարար Միլիկովի³ հետ և կարողանում է յուսադրիչ խոստում ստանալ Հայաստանի անուանման մասին: Միլիկովը խոստանում է շուտով այդ խնդիրը դնել նախարարների խորհրդում:

Կադետական նախարարութիւնը տապալում է, Կերենսկին⁴ նախարարական խորհրդի նախագահ է նշանակւում: Զաւրիեանին անմիջապէս յաջողում է իր վաղեմի և մտերիմ բարեկամի հետ ևս բանակցել: Նախարարական նոր խորհուրդն որոշում է մի շարք խնդիրներ Հայաստանի տիրած վայրերի վերաբերմամբ, որի էութիւնն այն էր, որ ժամանակաւոր կառավարութիւնը չնախորոշելով Հայաստանի ապագայի սահմանները, առայժմ հաստատում է Տաճկահայաստանը և տիրած շրջանը կառավարելու համար մի կօմիսարիատ, որի իրաւասութեանն

կազմում պետք է մասնակցէին Օսմանյան կայսրության դէմ պատերազմական գործողութիւններին Կիլիկյան ռազմաճակատում, որի դիմաց Ֆրանսիան խոստանում էր Կիլիկիայի հայերին պատերազմից հետո ինքնավարութիւն տալ:

¹Նկատի ունի 1917 թ. փետրվարին տեղի ունեցած հեղափոխությունը:

²Սահմանադրական դեմոկրատներ, պաշտոնապէս՝ «Սահմանադիր դեմոկրատական կուսակցություն»: Ստեղծվել է 1905–1907 թթ. ռուսական հեղափոխության ընթացքում: Ղեկավար գործիչներն էին Պ. Միլուկովը, Ա. Կոպուբակինը, Պ. Ստրուվեն և այլք: Կուսակցության ծրագիրը նախատեսում էր Ռուսաստանում ստեղծել սահմանադրական միապետություն:

³Պավել Միլուկով (1859–1943), ռուս քաղաքական գործիչ, պատմաբան և հրապարակախոս, կադետական կուսակցության հիմնադիրներից:

⁴Ալեքսանդր Կերենսկի (1881–1970), ռուս քաղաքական գործիչ, սոցիալիստ-հեղափոխական և ռուսական Ժամանակավոր կառավարության երկրորդ վարչապետը մինչև Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը:

են ենթարկում Վանի, Խնուսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի շրջանները: Ժամանակաւոր կառավարութեան կողմից նշանակւում է գեներալ Կոմիսար Աւերեանովը, իսկ օգնական Զարիեանը: Առաջինն իրապէս անհավանական էր, քանի որ ամբողջապէս զբաղած էր այլ պաշտօնով, նա կովկասեան բանակի մատակարարապետն էր: Ամբողջ երկրի կառավարելու ղեկը բժշկի ձեռքին էր, որը 1917 թ. օգոստոս ամսից մինչև հոկտեմբերյան բոլշևիկական յեղափոխութիւնը կազմակերպում է երկրի ամբողջ վարչական մասը: Ճակատից ռուս զօրքի հեռանալուց յետոյ նրան յաջողւում է կազմել Զեյթունի, Սբ. Կարապետի, Իսանասօրի և Մակի գնդերն և գումարտակներն և բաւականաչափ միլիցիական՝ խմբեր, որոնց անդամների թին հասնում է 3-4 հազարի:

1917 թ. մայիսի 13-ին Երևանում կայացած Երկրի դաշնակցական թայօնական ժողովն առանձին նամակով իր գոհունակութիւնն է յայտնում բժ. Զարիեանին այն ջանքերի համար, որ նա թափել է «հայկական հարցի» համար ընդհանրապէս, պատերազմի իրաւունքով գրաւած վայրերի ժամանակաւոր վարչութեան կազմակերպման մասին մասնաւորապէս:

Թուրքական առաջխաղացութիւնը, Էրզրումի, Սարիղամիշի, Ղարսի անկումը շատ մեծ հարած է հասցնում նրա հոգեկան կեանքին, նա շշմել, կուչ էր եկել, համազգային մեծ վիշտը նրան սմբեցրել, խեղճացրել էր և յուսահատական վիճակի հասցրել: Սակայն իրեն յատուկ բնաւորութեամբ շուտով սթափւում է, նորից հրապարակ է նետում աշխատելու իրեն յատուկ եռանդով, կարճ ժամանակով նշանակւում է հայկական կօրպու-

* Ավելի հավանական է, որ աշխարհագոր է:

սի կօմիսար: Իրեն յատուկ նշանդով նա կարողանում է ուժերը հաւաքել և իրեն զգել Ռուսաստան:

Մօսկւայում Զաւրիեանը բանակցութեան մէջ է մտնում բօլշևիկեան կառավարութեան հետ: Լենինի՝ կողմից մարդիկ են նշանակուում բանակցութիւններ վարելու, սակայն վրա են հասնում Բագի դէպքերը՝ և բանակցութիւններն ընդհատուում են:

«Եթէ մեր մահը անհրաժեշտութիւն է Հայաստանի քաղաքական գործերի համար, մենք պատրաստ ենք մեռնելու»:

Այս խօսքերով նա գալիս է ցուցադրելու իր ամբողջ էութիւնը:

Մօսկւայում պատանդ մնացող, սակայն անգործութեան անսովոր մեր Զաւրիեանը պատրաստակամութիւն է յայտնում ծառայել ռուս ժողովրդին: Նա նշանակուում է վարակիչ հիւանդների հիւանդանոցի բժիշկ. այստեղ էլ նա հիւանդանում է: Քայքայած օրգանիզմը անկարող է լինում տանել այդ ծանր հիւանդութիւնը: Նա մեռնում է հայրենիքից հեռու, հայրենիքի կարօտով լցած ճիշտ այն պահուն, երբ «հունձք բազում են և մշակք սակաւ», երբ մեր մանուկ հանրապետութիւնը փորձած և հեղինակաւոր ընկերների պակասութիւնն է զգում, երբ նա մեր նորակազմ պետութեան մէջ կարող էր մեծ գործ կատարել:

Վշտի ու դառնութեան շատ օրեր է տեսել Զաւրիեանը: Նա ամենայն սիրայօժարութեամբ և ինքնաբաւականութեամբ թողել է իր կեանքի բոլոր երջանկութիւնները ու բռնել հալածանքների

¹ Վլադիմիր Ալյանով (*Լենին*, 1870–1924), ռուս հայտնի հեղափոխական, պետական և քաղաքական գործիչ: 1917–1924 թթ. եղել է Խորհրդային Ռուսաստանի, 1922–1924 թթ. Խորհրդային Միության ղեկավարը:

² Խոսքը վերաբերում է 1918 թ. ամռան և աշնան սկզբին տեղի ունեցած իրադարձութիւններին:

ու տանջանքների ճանապարհը, միշտ ապրելով իր սիրեցեալ ժողովրդի կեանքով:

Մեծ ապրումներ ունեցող բարոյական այս խոշոր դէմքը զարմանալիօրէն անկեղծ էր դէպի ամենքը՝ ունենալով միշտ մոլեռանդութեան աստիճանի հասնող հաստատուն համոզմունք իր սիրած ժողովրդի բաղդաւոր ապագայի նկատմամբ:

Շատ բան նւիրաբերեց տառաւոր հայութեան արդար դատին և սակայն չապրեց, չարժանացաւ տեսնելու անկախ Հայաստանը, հայ ժողովրդի ազատութիւնը:

Գ. Ղազարեան¹

«Յառաջ», Երևան, 1920, N 79, ապրիլի 18, էջ 3:

¹ Գևորգ Ղազարյան, դաշնակցական, մասնակցել է Ս. Կուկունյանի արշավանքի կազմակերպմանը: 1919 թ. մասնակցել է Հ.Յ. Դաշնակցության 9-րդ Ընդհանուր ժողովին: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հաստատվել է Ռումինիայում: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ձերբակալվել է խորհրդային անվտանգության մարմինների կողմից, աքսորվել Սիբիր, որտեղ և մահացել է:

ԲԺ. ԶԱԻՐԻԷՖ ՄԵՌԱԾ

Կռուի ճանապարհին վրայ ինկավ մեր վերթերաներէն մէկն ալ, սակայն մեզմէ ու մեր իրականութենէն հեռու, հեռաւոր Ռուսաստանի հին մայրաքաղաքին մէջ:

Այս անակնկալ կորուստը կայծակի նման պայթեցաւ մեր գլխուն վրայ: Մեր աղքատիկ իրականութեան մէջ, ուր այնքան պէտք ունէինք փորձառու և անձնուէր գործիչներու և պետական ուժերու, յանկարծ մեզմէ կը խլուի է Բժ. Զաւրիէֆ, որ իր փորձառութեամբ և անշահախնդիր ու բոլորանուէր աշխատութեամբ մեծ դեր ունէր կատարելիք:

Մենք չենք իմանում, թե բնական մահով մեռած է, թե բուշևիկյան անիմաստ վրեժխնդրության զոհն է դարձել: Ինչ էլ լինի, բոլորովին պարզ է, թե զոհը եղավ բուշևիկյան բռնություններին:

Այստեղ չափտի փորձենք տալ Բժ. Զաւրիէֆի բեղմնաւոր կեանքը, որ գործօն դեր ունեցած է մեր յեղափոխական եւ քաղաքական բոլոր շարժումներուն մէջ: Կարելի է ըսել, թե վերջին տասը տարուան ընթացքին չէ կատարուած գործ մը որուն մէջ գործօն մասնակցութիւն ունեցած չըլլար: Վերապահելով կենսագրականը եւ անոր կատարած գործը ուրիշ առիթի մը, այսօր կը բաւականանանք բացատրելով միայն, իր մահուանէ առաջ, անմիջապէս անոր հետ կապ ունեցող դէպքերը:

1918-ի մայիսին Բժ. Զաւրիէֆ գնաց Մօսկուա հայկական ճգնաժամի վերջին փուլերուն քաղաքական ձեռնարկներ կատարելու: Այլեւս հնարաւորութիւն չունեցաւ վերադառնալու Կովկաս, քաղաքացիական կռիւներու պատճառաւ երկաթուղային յարաբերութիւնները խզուած ըլլալով:

Նոյն տարւոյն օգոստոս ամսուն Պաքուի կոիւնտրուն մէջ Պօլշեիկներու բռնած բացասական ընթացքը առիթ եղաւ յարաբերութեանց ցրտանալուն և խզման¹: Գնդ. Պեգիրախօճ² ձերբակալեց պօլշեիկեան գործիչները ի միջի այլոց, Ստեփան Շահումեան³ եւ Ճափորիչէ⁴, ապահովելու համար Պաքուի ինքնապաշտպանութիւնը: Մօսկուայի պօլշեիկեան վարիչները այդ գործը վերագրեցին Դաշնակցութեան և նոյն կուսակցութեան բոլոր գործիչները յայտարարեցին օրէնքէ դուրս: Այս հրամանագրին իբրեւ արդիւնք զանազան քաղաքներու մէջ սկսան հալածանք եւ ձերբակալութիւններ, նոյն պահուն Մօսկուայի մէջ ձերբակալուեցան ընկերներ Լիպարիտ Նազարեան, Բժ. Զաւրիէֆ և Ռուբէն Դարբինեան⁴: Բանտարկութենէն քանի մը օր յետոյ, անթել հեռագրով հասաւ Զաւրիէֆի ստորագրութեամբ՝ Դաշնակցութեան բոլոր մարմիններուն ուղղուած հետեւեալ հեռագիրը. -

¹ Խոսքը վերաբերում է Բաքվի համար կռիւների ժամանակ բրիտանացիների մուտքը Բաքու թույլ տալու հարցում բոլշեիկների և դաշնակցության միջև առաջացած տարաձայնությանը, երբ դաշնակցությունը կողմ էր թուրքերի դեմ պայքարը շարունակելու նպատակով Բաքու բրիտանացիների մուտք գործելուն, իսկ բոլշեիկները կտրականապես դեմ էին:

² **Լազար Բիչերախով** (1882-1952), ռուսական բանակի սպա, մասնակցել է Առաջին համաշխարհային պատերազմին, 1918 թ. հուլիսի սկզբին իր կազակական ջոկատով Պարսկաստանից տեղափոխվել է Բաքու և մասնակցել թուրք-թաթարական զորքերի դեմ մղվող մարտերին: Հուլիսի վերջին թողնելով Բաքուն՝ իր զորաշուկատով հեռացել է Հյուսիսային Կովկաս:

³ **Ստեփան Շահումյան** (1878-1918), բանվորական շարժման և ՌՍԴԲԿ ականավոր գործիչ, մարքսիստ տեսաբան, Կովկասի արտակարգ կոմիսար:

⁴ **Պրոկոֆի Զափարիձե** (1880-1918), բոլշեիկ հեղափոխական գործիչ, Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության հաստատման ղեկավարներից:

⁴ **Արտաշես Չիլինգարյան (Ռուբեն Դարբինյան)**, 1883-1968), հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, Հ.Յ. Դաշնակցության անդամ: Աշխատակցել է կովկասահայ մամուլին, իսկ 1906 թվականից կատարել է կուսակցական աշխատանք: 1917 թ. եղել է Հայոց ազգային խորհրդի քարտուղար, 1920 թ.՝ Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարար:

«Եթէ մեր մահը անհրաժեշտութիւն մըն է Հայաստանի քաղաքական գործերուն համար, մենք պատրաստ ենք մեռնելու...»:

Այս լակոնական հեռագրով ԲԺ. Զարիէֆ կուգէր հասկցնել, թէ իրենց ապահովութեան հոգաձութեամբ պէտք չէր վտանգէին Պաքուի ինքնապաշտպանութեան գործը, եթէ իրապէս այդ գործը կապուած է Շահումեանի բանտարկութեան հետ:

Բազմաթիւ փաստերով ապացուցուեցաւ, որ պոլշեիկեան գործիչներու ձերբակալութեան մէջ, Պաքուի Հայոց Ազգային Խորհուրդը և Դաշնակցութիւնը ոչ մէկ կապ ունէին: Սակայն պոլշեիկներու ղեկավարները 5-6 ամիս բանտարկութենէ յետոյ, հազիւ բանտէն դուրս հանեցին եւ Մօսկուայի մէջ իբրեւ պատանդ պահեցին իբր թէ, Շահումեանի եւ Ճափորիչէի ընտանիքներու հետ փոխանակութիւն կատարելու համար:

Դաշնակցութիւնը ոչ միայն հակառակութիւն մը չէր ունեցած յիշեալ գործողներուն դէմ, այլ նոյնիսկ Պաքուի նահանջի ժամանակ կոտրած էին բանտի դռները եւ իրենց հետ տարած:

Ուրիշ անգամ առիթը կունենանք անոնց սպանութեան մանրամասնութիւններով զբաղելու, երբ քաղաքական պայմանները ներեն: Սակայն երկու խօսքով կուգենք յայտնել, թէ իրենք իրենց ձեռքով ծուղակը ինկան, պատճառ դառնալով նաեւ մեր կարեւոր ընկերներէն Թադէոս Ամիրեանի մահուան՝ իրենց հետ միասին:

Խնդրոյ առարկայ ընտանիքները Վօլկայի ճանապարհով ուղարկուեցան պոլշեիկեան Ռուսաստան: Սակայն պոլշեիկները չուզեցին արձակել պատանդները, մինչեւ որ սնունդի պակասութեան ու թշվառութեան պատճառաւ վրայ հասաւ մեր թանկագին ընկերոջ անագորոյն մահը, եթէ պոլշեիկեան գնդակահարութեան մէկ զոհը չէ եղած նա:

Կսկիծը մեր սրտին՝ կողքանք մեր սիրելի ընկերոջ աղէտա-
լի մահը, սակայն միաժամանակ թարմ շիրիմին առջեւ անգամ
մըն ալ կուխտենք աննկուն շարունակել անոր թողած գործը՝

**«Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1920, մարտի 24,
թիվ 411 (2232), էջ 3:**

* Սույն մահախոսականը «Ճակատամարտ» թերթի խմբագրականն է (թիվ 411, 24.03.1920): Տվյալ շրջանում թերթի խմբագիրներ էին Ծ. Մխաթյանը, Հ. Միրունին, Գ. Մխիթարյանը, ուստի նյութը նրանցից մեկի գրչին է պատկանում:

ՅԱԿՈԲ ՔՐԻՍՏ. ԶԱՎՐԵԱՆ

Մոսկւայում տիֆից վախճանել է հայ հասարակութեանը լաւ ծանօթ դաշնակցական գործիչ բժ. Յակոբ Զաւրեանը:

Ես յիշում եմ Յակոբին ընկերական շրջանում, շատ սիրւած Եաշային – 1880-ական թականների վերջերից: Պետերբուրգի զաւակ՝ նա անծանօթ էր մայրենի լեզվին և ինձ էր վիճակվել լինել նրա առաջին հայերէնի ուսուցիչը:

Ինչպէս այն ժամանակայ բոլոր առաջադէմ ինտելիգենցիան՝ Եաշան համոզմունքներով նարոդնիկ էր: Շատ սիրւած լինելով ուսանողական շրջաններում, Եաշան միշտ ընտրում էր իր կուրսի «աւագներից» մէկը. այդ պատւաւոր կոչումը արժան չը նստեց Զաւրեանին: 1889 թին նա Ն. Չերնիշևսկու՝ մահւան առիթով կատարւած հոգեհանգստի համար Ակադեմիայից հեռացեց մի տարով: Բնորոշ մի գիծ հանգուցեալի. ակադեմիայի ուսանողները երրորդ կուրսից սկսած անկախ իրանց նիւթակաւնից իրաւունք ունէին պետական թոշակ ստանալու (30 թէ 35 ր. ամսական, որ այն ժամանակայ ուսանողի համար Կրեսոսի՝ հարստութիւն էր) մի պայմանով, որ կուրսը վերջացնելուց թոշակաւորը մտնի գինւորական բժշկի պարտադիր ծառայութեան: Ամբողջ ակադեմիայում միայն անհատներն էին թոշակ չը ստացողները և դրանց թւում՝ Եաշան, չը նայած իր սուղ միջոցներին...

¹ Նիկոլայ Չերնիշևսկի (1828–1889), ռուս փիլիսոփա, հեղափոխական դեմոկրատ, գիտնական, գրաքննադատ, հրապարակախոս և գրող:

² Նկատի ունի Լյուդիայի թագավոր Կրեսոսին (Ք.ա. 595–546), որի հարստութեան մասին առասպելներ են հիշուվել:

1890-ականի ահռելի սովի տարին էր Ռուսաստանում, ինչպես ամեն սովի ժամանակ բժաւոր տիֆը առատ հունձ էր անում սովեալ վայրերում: Զգայուն ուս ինտելիգենցիան և ինչ ասել կուզէ ուսանողութիւնը նետուց վտանգաւ վայրերը կազմակերպելու ճաշարաններ, կուելու տիֆի դէմ: Ինչ ասել կուզէ, որ Եաշան գնացողների առաջին շարքումն էր: Ես կազմեցի նրա համար հրաժեշտի երեկոյթ, որին հավաքել էին հայ ընկերները: Նրանցից մէկը արժանայիշատակ Կարապետ Եզեանի՝ արքանեակներից – Եաշայի մահասպառ քայլի առիթով նկատեց, թէ մեր փոքրաթիւ լաւ ոյժերը չարժէ վտանգի ենթարկել. այդ ազնիւ ոյժերը ապագայում պէտք կը լինեն հայրենիքին: Զարժէր հերքել մի այդպիսի վայրենի կարծիք, բայց և այնպես նկատեցի առարկողին, որ եթէ մեր հայրենիքին վտանգ սպառնայ, Եաշան առաջինը կը լինի գնացողների մէջ: Եւ որքան շուտ կատարուեց գուշակութիւնս. հենց նոյն ամառը Կովկասում սկսեց սոսկալի խօլերան և Եաշան՝ ուժասպառ, յոգնած տիֆի վայրից սլացաւ հայրենի Երևանը, ի հարկէ չը սպասելով դրամական պայմանների որոշման... Մենք գիտենք, թէ ինչպիսի անձնագր-հուբեամբ, սիրով, կորովով նա բժշկում էր Երևանում:

Այնուհետև վերջացնելով իր բժշկական ուսումը և մի քանի տարի կատարելագործելով մայրաքաղաքի հիւանդանոցում (Օբուխովսկիյ) Եաշան լաւ բժշկի հռչակ ունէր – Զարիանը այնուհետև ամբողջովին նվիրեց հայրենիքին:

¹ Կարապետ Եզան (1834–1905), բանասեր, պատմաբան, բարերար: 1888 թ. նշանակվել է Ռուսաստանի կայսրության Ժողովրդական կրթության նախարարության դեպարտամենտի փոխտնօրէն, իսկ 1891 թ.՝ Ժողովրդական կրթության Գլխավոր կոմիտէի և Գիտական խորհրդի անդամ:

Նրա մահիւան լուրը դառնութեամբ կը լսի ոչ միայն իր կուսակցական ընկերների կողմից, այլ ամենքի, որպէս շիտակ, անձնւէր, անշահասէր մշակի:

Պետրոս Զաքարեան¹

«Ժողովուրդ», Երևան, 1920, N 56, ապրիլի 8, էջ 2:

¹ Պետրոս Զաքարեան, անկուսակցական, Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի անդամ, Հայաստանի առաջին խորհրդարանի ավագ քարտուղար:

ԲԺԻՇԿ ԶԱԻՐԻՆԵՒԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Հայկական կեանքին խորթ միջավայրում մեծացած ու հայ ժողովրդի տրադիցիաներին* բուրրովին անծանօթ մի դէմք էր բժիշկ Զարիեւը:

Նրա յայտնւելը մեր ընկերական շարքերում իւրայատուկ մի գիտ էր, որ կարելի է բացատրել միայն Հ.Յ. Դաշնակցութեան հմայքով:

Այդ հմայքն էր, որ քաշում, բերում էր դէպի ցաւերով առատ, բայց միաժամանակ իդէալներով հարուստ հայկական իրականութիւնը այնպիսի դէմքեր, որոնք ուրիշ պայմաններում հայ կեանքի շեմով իսկ անցնել չէին մտածել:

Բայց այդքան հեռու մնացած լինել մեր ժողովրդից և միանգամայն մտնել նրա ամենախուլ անկիւնները, հասնել Մուշ ու այնտեղ իբր բժիշկ, իբրև ժողովրդական գործիչ, կրել կեանքի բոլոր անախորժութիւնները միայն նրա համար, որ մօտից ճանաչի մեր ժողովրդի քաղաքական տառապանքը, այդ արդեն այնպիսի մի ակտ է, որից այն կողմ ամեն մի քայլ ինքնագոհութիւն է:

Եվ Զարիեւը այդպիսի գործիչներիցն էր:

Նրա գործունէութիւնը զոհողութիւնների մի շարան է:

Համոզումների մէջ աննկուն, հաւատի մէջ անյողոգող, երբ առաջին անգամ Մուշի շրջանից վերադարձաւ, հայ ժողովրդի կեանքով, բարքով հիացած, իր հոգու ամբողջ պարզութեամբ հրճում էր ու ասում.—

* Ավանդույթներին:

Այդ ժողովուրդը այնքան կայուն է ու տոկուն և այնքան խոր արմատներով է կապված մայր հայրենիքին, որ տաճկական և ոչ մի բռնություն չի կարող նրան խախտել իր բնավայրից:

Այսպես էր բացատրում Զաւրիկը և ամենքին թելադրում անձամբ տեսնել այդ ժողովուրդին իր իսկ երկրում, իր աշխատանքի և քրտինքի մէջ, համոզելու համար՝ թէ ինչպէս հողը ազնւացնում է մարդուս բարքը և թէ ինչպէս բնութեան զաւակը արհամարհել գիտէ բոլոր քաղաքական հալածանքները:

Այսպէս էի տեսել յաճախ մեր Զաւրիկին տարիներ առաջ, միշտ առողջ, միշտ ուրախ ու զարթադէմ, միշտ լաւատես տաճկահայի ապագայի նկատմամբ:

Անցան տարիներ. հասաւ պատերազմն իր սարսափներով, մեր աշխարհի ւեւրումով. ու մեր հարազատների չտեսնւած կոտորածներով:

Նորից տեսայ Զաւրիկին 1916-ի աշնանը Բագվում, այս անգամ արդէն մի նոր կամաւորական ձեռնարկ սկսելու առաջարկով:

Առաջարկը գալիս էր Ֆրանսիական կառավարութեան կողմից, արևելեան լեգէօնը ուժեղացնել հայերով և Սիրիայից դէպի Կիլիկիա ու Հայաստան յաջող արշաւանքով ապահովել մնացած հայութեան գոյութիւնը և ապագայ Հայաստանի քաղաքական անկախութիւնը:

Ոչ ոքի մտքով չէր անցնում, որ այդ առաջարկը Ֆրանսիայի կողմից 1916-ի ամառը Հայաստանը երեք դաշնակիցների մէջ բաժանելու իրականացմանն էր վերաբերում: Բայց այս անգամ արդէն մեր մէջ դաշնակիցներին հաւատացողների թիւը շատ սակաւ էր: Ինքը Զաւրիկն իսկ այն ոգևորութեամբ ու թափով չէր

պնդում այդ առաջարկի վրա, ինչպես կամաւորական առաջին շրջանում:

Հայկական տեղափոխութիւնն ու ջարդերը շատ էին՝ յեղաշրջել մեր միշտ լաւատես Զարինին, և պարզ նկատելի էր, որ նա ինչ որ որոնումների մէջ է: Ուր մի լոյսի ցոլք է երևում, նա ձգտում էր դէպի այդ ցոլքը, յուսալով հայի փրկութիւնը այնտեղ գտնել:

Եւ նա դեգերեց ու տանջւեց, վազեց ամենքի մօտ, մի ճար, մի լոյս որսալու մեր մոայլ իրականութիւնը լուսաւորելու համար:

Այդ վազքի մէջ, 1917-ի վերջերքում, մի անգամ ևս Զարինը պատահեց Բագվում, արդէն բավական ընկճւած:

Նրա բարի, ազնիւ դէմքը արդէն դարձել էր չափանիշ հայկական տառապանքի: Այլևս ժպիտը սառն էր, հայեացքը՝ շաղւած, խօսքի շեշտը՝ անհաստատ:

Այնուհետև նա շարունակեց իր դեգերումը դէպի նորից հիւսիս և փակեց Մօսկայում, որ և եղաւ նրա գերեզմանը:

Մեր լաւագոյն միւս ընկերների պէս, Զարինն էլ, ցաւ է ասել, մեռնում է ընկերների կարօտը սրտում, իր հայրենիքի նորածագ արևի շողերին տեսնելու մեծ բաղդից զրկւած, այն հայրենիքի, որի վերածնութեան և ստեղծումի գործում Զարինն ունի իր պատկառելի տեղը, իր անջնջելի յիշատակը:

Մար¹

«Յառաջ», 1920, N 79, ապրիլի 18, էջ 1:

¹ Միքայել Տեր-Մարտիրոսյան (Մար Ճիւռնոն, Մար. 1869-1931), Հ.Յ. Դաշնակցության անդամ:

ՍԻՐԵԼԻ ԲԺ. ԶԱԽՐԻԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Որքա՞ն մեծ էր անոր մէջ մարդկութեան օգտակար ըլլալու տենչանքը և որքան մեծ կարողութիւն իր գաղափարները արագ տանելու, տարածելու:

1911-ի աշնանը նոր ճամբու դրած էինք զինքը Կարինէն դէպի Մուշ, հոն հիւանդանոց մը հիմնելու ծրագիրը իրագործելու համար:

Չորրորդ անգամն էր, որ քաղաքակրթութեան ամենանուրբ յարմարութիւններով մեծցած և վարժած այդ մեծ մարդը ջորիներով և մէկ ջորեպանով այդ տաժանելի ճամփորդութիւնն կը նէր:

Առաջուց արդէն երեխայի նման ոգևորած էր իր ստեղծելիք գործին համար:

Ամիս չանցած՝ կրկին ետ եկաւ. անյաջողութեան մատնւած էր և իր ծրագիրները յաջողցնելու համար ստիպւած էր Կարին մնալ. այդ սպասումի ժամանակն էլ նա օգտագործեց:

Իրիկուն մը, մտերիմ շրջանակի մը մէջ առաջարկեց կանանց արհեստանոց մը բանալ, մէկ կողմէն սովորեցնել կար ու ձև, ձեռագործ և այլն, միւս կողմէ աշխատանք հայթայթել աղքատ և անգործ կանանց:

Գործը սկսելու համար խորհուրդ տուաւ դիմել մի քանի անձանց մէկ-մէկ ոսկի միայն պարտքով առնել, տարի մը յետոյ վերադարձնելու պայմանով, բացի այդ, մինչև այն ժամանակ ինքը իրեն դիմող բազմաթիւ, մանաւանդ հարուստ հիւանդները մերժած էր. յայտարարեց, որ հիւանդներ կընդունի և կայցելէ, պայմանով, որ այցեգինը պիտի յատկացի նոր բացւած արհեստա-

նոցին: Օրական 1-2 ժամ հիւանդներ կընդունէր ողբացեալ Խաչիկ Փաստրմաճեանի՝ դեղարանին մէջ:

Սպասած արդիւնքը չգոյացաւ այդ այցեգներէն, հարուստները, որոնք հաւանական աւելի առատաձեռն պիտի լինէին բժշկին գրպանը լեցնելու, երբ գաղափարի մը օգնելու համար էր՝ ժլատ դարձած էին:

Եւ ինքը անգամ մը քաղցրութեամբ հեգնելով ըսաւ. – «Ես կարծում էի, որ շատ ոսկիներ պիտի հաւաքին և մեր արհեստանոցը աւելի շուտով պիտի ունենայ իրեն հարկաւոր բոլոր առարկաները»:

Այնպիսի տիկիներ և օրիորդներ եռանդով գործի սկսան, որոնք եթէ բարի ցանկութիւնը ունենային իսկ երբեք մտքերնէն չէին կրար անցկցնել, որ այդքան օգտակար պիտի կրնային ըլլալ:

Պաշտելի բժշկին շնորհիւ էր դարձեալ, որ նոյնիսկ օտարազգի տիկիներ հետաքրքրեցան և մասնակցեցան արհեստանոցի բարգաւաճման:

Մի յոյն երիտասարդ օրիորդ ստանձնեց շաբաթական երեք անգամ ձրիաբար ամենանուրբ ձեռագործի դասեր տալ, օրինակներ հայթայթել և այլն:

Շնորհիւ արհեստանոցի 30-35 օրիորդներ և տիկիներ զանազան արհեստներ կտոլորէին և նոյնքան ալ պատւերներ ստանալով՝ տունը կաշխատէին:

¹ Խաչիկ Փաստրմաճեան (1877-1915), ազգային անվանի գործիչ Արմեն Գաբոյի կրտսեր եղբայրը, Հ.Յ.Դաշնակցության անդամ: Կարինում ունեցել է սեփական դեղատուն, եղել է նյութապէս ապահովված և հանրային գործերով մտահոգված անձնավորություն: Դարձել է ցեղասպանության զոհ:

Սիրելի բժիշկը ինքը հեռացաւ Կարինէն, բայց հեռուէն ալ միշտ խորհուրդներ կուտար, կ'հետներ արհեստանոցի ընթացքին, գործը ընդլայնելու շարունակութիւնը ապահովեցնելու ճիգեր կ'ընէր:

Այդքան տառապանքէ ու յոգնածութենէ վերջ, արդյօք, ազատութեան սփոփիչ լուրերը հասան իրեն, կրցա՞ւ գոնէ մխիթարիլ անոնցով:

Սար. Տ. Դավթեան¹

«Յառաջ», 1920, N 79, ապրիլի 18, էջ 2:

¹ Սարգենիկ Պարտիզականը բժ. Հովսէփ Տեր-Դավթեանի կ'ինն էր:

ՄԱՐԴՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Շատ էի լսել նրա մասին, յաճախ տեսել նրան, բայց նրա հետ չէի ապրել շունչ-շնչի – նրան չէի զգացել:

1911 թականն էր:

Դեռ լավ օրերն էին և վառ էր իր այն յոյսը, թե վերջապես զոհ ու դահիճ չկան ու եղբայրօրէն պիտի ապրեն, ստեղծագործեն, քրտնեն ու երջանիկ լինեն- երկրի յօշոտողն ու յոշոտողը:

Բժիշկ Զաւրիեանը եկաւ Կարին:

Նա իր հետ բերել էր մեծ, սիրելի մի բեռ, մի ընդարձակ հիւանդանոց կահաւորելու բոլոր յարմարութիւնները:

Նա գնում էր Մշոյ դաշտ, որտեղ պիտի բանար սփոփանքի ու փրկութեան կայան – հիւանդանոց բոլոր ցաւածների, թշաւների համար:

Մի հանգրուան, ուր պիտի կազդուրեին հայը, թուրքը, քիւրդը...

Երբ նա խօսում էր սիրելի գործի մասին՝ նրա մանկական բոցավառ հայեացքը բոցկտում էր մի ջերմացնող կրակով և ասես հեռուից տաքացնում բոլոր լքւածներին, տառապածներին:

Ի՞նչ զարմանալի կորով ունէր այդ մարդը, ի՞նչ մեծ սիրտ:

Նա աշխատում էր ամբողջ օրը, վաղ առաւօտից. նայում բոլոր հիւանդներին, օգնում կարօտեալներին...

Նա հասնում էր բոլոր ժողովներին, ընկերական, կուսակցական բոլոր գործերին: Եւ գիշերները, մինչև լոյս նստում ձեռքը վիրաւոր մի ընկերոջ մօտ – անընդհատ փոխելով կօմպրեսները^{*}:

* Կօմպրես (լատ.՝ compressus-սեղմված). բուժիչ նպատակով օգտագործվող վիրակապ:

Կատակներով, ջերմ զրոյցներով թեթևացնում նրա ցաւը...

Երբ հիւանդը քիչ քնում էր, նա պատանեկական եռանդով շարունակում էր իր ընթերցանութիւնը, դարձեալ հասնում հիւանդին – և այսպէս, առանց հանելու մինչև լոյս...

Ապա վաղ առաւօտեան թարմ, կայտար, անսպառ եռանդով հասնում միւս գործերին...

Մի քանի օր ապրեցի նրա հմայքի տակ, և երբ նա մեկնեց Մշոյ դաշտութիւն էր, թէ հոգուս մէջ թողել է մի պայծառ լոյս, որ երբ նրան յիշում էի, ծաւալում էր իմ մէջ ու կեանքն աւելի քաղցր, մեր վարած անհնարին դժոխակ պայքարը թեթև, տանելի դարձնում...

Կեանքն եկաւ այնուհետև շատ երազներ խորտակելու, մենք նորից բզկտեցինք, նորից հեռաւոր ու դժարահաս թաց բոլորի եղբայրութեան այն վսեմ գաղափարը, որ իր մեծ սրտից մեր մէջ էր քամել Մեծ ուսուցիչը....

Դէր-Չորից – Միջագէտքից Ասկերան, Բօսֆորից-Համադան շարունակեց հոսել անմեղ արիւնը, աւելացաւ ու բազմապատկեց մեր մաղձը – հեռացանք ու հեռու ենք քո երազից, անգին ուսուցիչ:

Ծանր ցաւով ենք քո յիշատակի առաջ մտաբերում այս ամենը – բայց ոչ յուսահատ:

Մենք հաւատում ենք, որ գալու է լաւ օրը:

Երբ քո սիրելի ժողովրդին յօշոտողները ուխտի կգան մեր ընդարձակ երկրում: Գրած, ցանած, անյայտ, անտապան շիրմներին ու կասեն.-

– Մենք մոլորած էինք:

– Մենք եղբայր ենք...

Դա կլինի քո յաղթանակի օրը – միրելի ուսուցիչ:

Եւ այդ օրը կլինի անշուշտ, որովհետեւ Զաւրիեանները զուր
ու սպարդին չեն ապրում, պայքարում ու մեռնում:

Գ. Քեալաշեան¹

«Յառաջ», 1920, N 79, ամսիկի 18, էջ 2-3:

¹ Գառնիկ Քալաշյան (1885–1921), հայ բանաստեղծ, հասարակական գործիչ,
ՀՀ խորհրդարանի պատգամավոր, Հ.Յ.Դաշնակցության անդամ:

ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅՅԱՆԻ՝ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱԿՈՐ ԶԱՎՐԻՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Կարինում բախտը ունեցայ հանդիպելու մեծ ճանապարհով անցնող այն օրերի երիտասարդութեան մտքերը յուզող եւ այժմ անձեռակերտ Պանթեոնում հանգչող նշանաւոր դէմքերի, որոնց յիշատակը անջինջ ապրում է իմ սրտում եւ որոնց կեանքն ու գործը կենդանի օրինակ է ծառայել ինձ իմ կեանքում:

Ահա նրանցից մէկը, բժ. Յակոբ Զարեան: Ես նրա հետ ծանօթացել էի երեք տարի առաջ, Հ.Յ. Դաշնակցութեան Վիեննայի Ընդհանուր Ժողովում, բայց մօտից չէի ճանաչել: Նա իրեն մօտ էր զգում երիտասարդութեան, երբեմն մասնակցում էր մեր «ֆրակցիա»ի մասնաւոր խորհրդակցութիւններին, բայց առանձնապէս մտերիմ էր Աւետիք Շահխաթունեանի հետ¹: Գրաւիչ արտաքինով, լայնորեն զարգացած, քաղցրաբարոյ, հեզ ու խոնարի մարդ էր՝ վերին աստիճանի բարեկիրթ ու քաղաքավարի:

Տարօրինակ են ճակատագրի քմահաճոյքները. Զարեանը համալսարանում ուսուցչապետ լինելու մարդ էր, ինչո՞ւ էր դարձել յեղափոխական, այն էլ **հայ** յեղափոխական: Հայերէնը սովորել էր յեղափոխութեան մէջ: Սիրում էր հայ ժողովրդին, մանաւանդ, չարքաշ գիւղացիութիւնը, որի նկարագրի արատաւոր կողմերը նրան մեծ վիշտ ու դառնութիւն էին պատճառում:

¹ Սիմոն Վրացյան (1882-1869), Հ.Յ. Դաշնակցության ղեկավարներից: Եղել է Հայաստանի առաջին հանրապետության գյուղատնտեսության և պետական գոյքի, ինչպէս նաև աշխատանքի նախարար և չորրորդ՝ վերջին վարչապետը:

² Ավետիք Շահխաթունյան, ծնվել է Երևանի նահանգում, ավարտել Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: 20-րդ դարի սկզբին Անդրկովկասի քաղաքական գործիչներից էր, ինչպէս նաև հանդիսանում էր Դաշնակցություն կուսակցության գաղափարախոսներից: Նրա գրքին է պատկանում «Административный передел Закавказского края» աշխատությունը:

քոֆտա, փիլա: Զարդար տղատուն նշանաւոր կերակուր եփող էր Կարինում:

Զափազանց յոգնած էր Զաւրեանը: Ընթրիքի վրայ, ընդհանուր զրոյցից յետոյ, նա ուզեց հանգստանալ: Երբ մենք, Փիլոսի հետ, դուրս եկանք փողոց, դիմացը, Սանասարեանի* պատի տակ կանգնած մարդիկ լուռ նայում էին Ռոստոմի բնակարանին. մեր ճաշարանի պատուհանում երեւում էր լուսաւոր մի խաչ:

- Սուրբ մարդն է եկեր... լոյս է իջեր...

Բժ. Զաւրեան, ջերմ հաւատացեալ, սովորութիւն ունէր ճամբորդութեան ընթացքին իր ծոցում պահելու վրան ֆոսֆոր քսած մի խաչ, որ մթութեան մէջ լոյս էր տալիս: Այժմ այդ խաչը կախել էր պատուհանից...

Մի օր Առաջնորդարան եւ բարեկամներին այցելելուց յետոյ, բժ. Զաւրեան ձեռնարկեց հիւանդների ընդունելութեան Խաչիկ Փաստրմաճեանի դեղարանում: Չունեւորներին նայում էր ձրի, իսկ հարուստներից առնում էր համեստ մի գումար, որով ձրի դեղ էր տալիս աղքատներին: Հմուտ բժիշկ էր, եւ հիւանդները փնտռում էին նրան: Երբեմն տուն էր գալիս վրդոված:

- Երեւակայեցեք,- գանգատում էր դառնօրէն, - այսինչեան էֆենդին հին, պատռտած հագուստ էր հագել եւ աղքատ հիւանդների շարքին կանգնել, որպէսզի ձրի ընդունեն: Ասացի նրան. «Սիրելի սրիկայ, ես քեզ ճանաչում եմ, դու կարող ես վճարել, որպէսզի քո դրամով չունեցողներին դեղ տամ...»: Եւ

* Նկատի ունի Սանասարյան վարժարանը, որը հիմնադրվել է 1881 թ. Կարինում ռուսահայ մեծահարուստ Մկրտիչ Սանասարյանի միջոցներով և Կարապետ Եղյանի ջանքերով:

ի՞նչ էք կարծում, խնդաց երեսիս... Իսկ տունը գնա, մի քանի ոսկի կը ծախսե, որպեսզի քեզ լաւ ճաշով հիւրասիրէ...

Բացի բժշկութիւնից Զաւրեանի միտքը զբաղուած էր եւ գիւղատնտեսական հարցերով:

- Մինչեւ որ հայ գիւղացու տնտեսական վիճակը չբարելաւուի, նրա բարոյականը միշտ էլ կը մնայ ցած,- ասում էր նա դառնութեամբ:

Մուշից հետը բերել էր թիթեղէ տուփերով մեղր. մի մասը ուղարկեց Պոլիս. մնացածը բաժանեց Կարինի բարեկամներին. մի մասն էլ մենք կերանք: Հիանալի մեղր էր՝ Սասունի լեռներից: Զաւրեանի եւ իր թափած ջանքերով՝ մեղուաբուծութիւնը սկսում էր արագ զարգանալ Տարօնում:

Այժմ մի ուրիշ ծրագիր պաշարել էր Զաւրեանի միտքը՝ հաւաքբուծութիւն: Մտածում էր եւրոպական ձեւի հաւաքբուծութիւն մտցնել Տարօնի գիւղերում: Կարինում մի վարպետ ատաղձագործի շինել տուեց մի ինկուբատոր - արհեստական ճուտեր՝ հանող մեքենայ - եւ տեղաւորեց Ղենէվիզեան քոյրերի բնակարանում: Մէջը զետեղեց մի քանի տասնեակ հաւկիթ: Ջերմութիւնը որոշ աստիճանի վրայ պահում էր քարիւղի ճրագով: Եւ օրական մի քանի անգամ գնում էր Ղենէվիզեան քոյրերի՝ Զապէլի եւ Նուարդի հետ միասին հետեւելու արհեստական թուխսի վիճակին: Ու մի առաւօտ եկաւ յուսահատ դէմքով:

Գիշերը քարիւղի ճրագը մարել էր: Սաստիկ ցրտից հաւկիթները սառել էին: Սառել էին եւ մէջի ձագերը, որոնք շուտով լոյս աշխարհի պիտի գային:

- Սիրելի սրիկայ,- բարկանում էր Զաւրեանը Զապէլի եւ Նուարդի եղբօր՝ Արիսի վրայ,- չէի՞ր կարող հսկել ճրագին:

Բժ. Զաւրեանի նման ոչ այս աշխարհից մարդիկ կարող էին մտածել ինկուբատորի մասին Կարինում, ուր ոչ ելեկտրականութիւն կար, ոչ գազ եւ ուր ձմեռը թուքը բերանից գետին չհասած՝ սառում էր:

Երեկոները, երբ ուրիշ տեղ չէր հրաւիրուած, Բժ. Զաւրեանը սովորաբար մեզ հետ էր լինում: Առանձնապէս հետաքրքրական էին նրա զրոյցները Ռոստոմի հետ: Ամէն տեսակէտից, եւ արտաքինով եւ հոգեկան կառոյցով, հակապատկերներ էին նրանք: Ռոստոմ՝ հողեղէն, միշտ գործնական, Զաւրեանը՝ ոչ այս աշխարհից: Նրա անբաժան ընկերներն էին ճամփորդութեան ընթացքին Աւետարանը եւ Լոնգֆելլոյի «Հայավատի երգը»¹, Բունինի² ռուսերէն սքանչելի թարգմանութեամբ, որ գրեթէ ամբողջը գոց գիտէր: Ռոստոմին եւ Զաւրեանին միացնողը հայ ժողովուրդն էր եւ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը:

Մուշում Զաւրեանը երկար չմնաց: Անցաւ Պոլիս: Ապա ամբողջապէս կլանուեց բարենորոգումների դիւանագիտական աշխատանքով:

1911 թ. աշնան, երբ Պոլսից նաւով մեկնում էի Ամերիկա, Բժ. Զաւրեանը, մի ծրար ձեռքին, երեսաց Ղալաթիայի՝ քարափին. պտուղ էր բերել ինձ ճանապարհի համար: Բայց պտուղից աւելի քաղցր, անմոռանալի էր այն մէկ ժամուայ տեսակցութիւնը, որ մենք ունեցանք քարափի մի համեստ սրճարանում, աղօտ լոյսի ներքեւ: Մոռացել եմ նրա խօսքերը, բայց նիւթը

¹ Հենրի Լոնգֆելլո (1807–1882), ամերիկացի ռոմանտիկ բանաստեղծ, բանասեր: Հատկապէս հայտնի էր նրա «Հայավատի երգը» գիրքը:

² Իվան Բունին (1870–1953), ռուս արձակագիր, բանաստեղծ, Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր: Թարգմանություններ է արել Հենրի Լոնգֆելլոյից, Ջորջ Բայրոնից և այլ հեղինակներից:

³ Կ. Պոլսի թաղամասերից:

միշտ նույնն էր՝ հայ ժողովուրդը և մարդկային բարոյական սկզբունքները: Անհունօրեն երջանիկ եմ, որ ճակատագիրը շնորհեց ինձ բախտը վայելելու բժ. Ջալեանի նման գաղափարապաշտ անհատների հոգեկան ջերմութիւնը:

**Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, դէպքեր դէմքեր
ապրումներ, հ. Բ, Պէյրուֆ, 2007, էջ 166-170:**

ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼՅԱՆԸ՝ ՀԱԿՈՐ ԶԱՎՐԻՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

– Տիկիններ և պարոններ՝, այդ մարդը, որ մշտական գործել և աշխատել է հայ ժողովրդի համար, եթե ողջ և առողջ այստեղ լիներ, ես հաւատացած եմ, անշուշտ, կլինէր բիրօի և կառավարութեան անդամ:

Դօքտօր Զարիեանին ճանաչում են շատերը, շատերն էլ չեն ճանաչում, ուրախ եմ, որ շատերը ճանաչում են, որովհետև ով նրա հետ ընկերութիւն է արել, ունի նրանից միայն լաւ ընկերական յիշողութիւն: Դօկտօր Զարիեանը ծնած և սնած է բարձր և ազնւական ընտանիքում, իր պատանեկան և երիտասարդական դաստիարակութիւնը ստացաւ օտար միջավայրում, կրկնակի օտար իր մայրենի լեզւին և ժողովրդին, եղաւ կրկնակի հայրենասէր. և նա յետագայում իր ամբողջ կարողութիւնը և ուժերը զոհ բերեց իր հարազատ ժողովրդի համար: Նա իդէալիստ էր, բայց երկրի իդէալիստ, կեանքի իդէալիստ: Նրա մէջ կար ինչ-որ օտար բան, ուրախութիւնների դրոշմ. նա ազդում էր ամենի վրա. իր խօսելու մեղմ եղանակով, կանացի շեշտով: Նա ստեղծած էր մարդ գրաւելու համար: Հագնւում էր միշտ խնամքով, մի առանձին ճաշակով: Իր պահածքը ազնւականի: Բարձր շրջանների մէջ նրան համարում էին իրանցից մէկը. նա գիտէր խօսել այդ շրջանների հետ և միշտ յաջողութիւն էր ունենում, երբ գործի համար հարկաւոր էր նրանց ծառայութիւնը: Լինելով այդ շրջաններից մէկը՝ նա ապրում էր բոլորովին այլ

¹ Նիկոլ Աղբալյան (1875–1947), հայ հասարակական-քաղաքական և պետական գործիչ, զրականագետ, մանկավարժ, Հ.Յ. Դաշնակցության անդամ, Հայաստանի առաջին հանրապետության լուսավորության և արվեստի նախարարը:

շրջանում: Կուսակցութեան մէջ նրա տեղը որոշ էր, նա ոչ մի մարմնի անդամ չէր. նրա գլխաւոր դերը մեր կուսակցութեան մէջ արտաքին ուժերի հետ յարաբերութեան մէջ մտնելն էր:

Նա որ այդքան փափագում էր հայ ժողովուրդն ու Հայաստանը ազատ տեսնել շատերի պէս, չարժանացաւ ազատ Հայաստանի արևին, և օտար հորիզոնների տակ փչեց իր շունչը, որը ցաւ է և՛ նրա համար և՛ մեզ համար:

Մեր մեծ գրողը ասել է, արդեօք, գալու է մի օր, երբ պանդուխտ հայերը աշխարհի ամեն կողմերից հաւաքւելու են Հայաստան և այդ օրը գալիս է: Վաղը, երբ պայմանները փոխւեն և մեր պանդուխտ ազգակիցները հաւաքւեն մեր հայրենիքում, ես հաւատացած եմ, որ եթէ ոչ մենք, գոնէ մեր ապագայ սերունդը, չի մոռանայ մեր օտար հորիզոնների տակ իրանց շունչը փչած անթիւ հերոս-գործիչներին և նրանց շիրիմները կտեղափոխի բուն հայրենիք: Ս. Կարապետի վանքի վանահայրերից մէկը ցանկութիւն է ունեցել Մշոյ բլուրների վրա մէկ մարմարէ սիւն կանգնեցրած տեսնել, որի վրա պէտք է գրեն մեր բոլոր գործիչների անունները: Չգիտեմ այդ արձանը Մուշում կլինի, թէ ուրիշ տեղ, բայց հաւատացած եմ, որ նա կլինի Հայաստանի անկիւններից մէկում և մեր յետագայ սերունդը իրանց որդոց ձեռքից բռնած ուխտի կգան այդ արձանին և մէկիկ-մէկիկ կպատմեն նրանց մեր հերոսների, իմիջի ալոյց նաև մեր սիրելի ընկեր Զարիեանի առաքինի գործերը...

«Յառաջ», 1920, N 80, ապրիլի 20, էջ 3:

* Նիկոլ Աղբալյանը ՀՀ կառավարության և Հ.Յ. Դաշնակցության բյուրոյի անունից այս տեքստով հանդես էր եկել Հ. Զավրիյանի հիշատակին կազմակերպւած սգահանդեսի ժամանակ:

«ՅԱՌԱՋ» ԹԵՐԹԻ ՄԱՀԱԽՈՍԱԿԱՆԸ

ԲԺ. ՀԱԿՈՐ ԶԱՎՐԻՅԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ

Ռոստոմի պէս Զաւրեանն էլ հեռացաւ կեանքից՝ չտեսած իրականացումն այն գաղափարների, որոնք իր կեանքի գերագոյն նպատակն էին կազմում: Եւ հեռացաւ ճիշտ այն պահուն, երբ մենք այդ գաղափարների վերջնական յաղթանակն ենք պատրաստում տօնել:

Ընկ. Զաւրեանը Դաշնակցութեան հին սերնդի ամենահիանալի դէմքերից մէկն էր: Նրա մէջ միաձուլւած էր Սիմօնի մայնկական պայծառ իդէալիզմը, Ռոստոմի սքանչելի մարդկայնութիւնը: Ծայրայեղօրէն ազնիւ ու բիրտի պէս վճիտ իր անձնական ու հասարակական կեանքում, անհունօրէն երազող, յաճախ երևակայութեան գերի՝ մոլեռանդ հաւատացող, արտակարգ խստապահանջ դէպի իր բարոյական դաւանանքները՝ նա չափազանց ներող էր և Ռոստոմի պէս ծով սիրտ ունէր, երբ հարցը ուրիշի մարդկային թուլութիւններին էր վերաբերում. կեանքը նա տեսնում էր այնպէս, ինչպէս որ կայ և ոչ Սիմօնի ճգնաւորական նախադրեալներով: Նա հասկանում էր, որ աշխարհում չարն ու բարին ապրում են խառնւած և գիտէր օգուել չարից էլ, բարուց էլ իր գաղափարների յաջողութեան համար:

Գաղափարների աշխարհում Զաւրիեանը ոսմանտիկ էր բառի ամենալայն առումով: Այստեղ նրա երևակայութիւնը ստիման չունէր, երազի թւերով նա թռչում էր հեռու անհունները, յաճախ կտրւում կեանքից և շատ անգամ զոհ դառնում իր ցնորքներին: Եւ իր բոլոր մտորումների կենտրոնը կազմում էր հայ ժողովուրդը և Հայաստանի ազատութիւնը: Եթէ Սիմօնի

համար առաջին տեղն էր բռնում հայ աշխատաւորութիւնն իր ընկերային ապրումներով, եթէ Ռոստոմը զարմանալի քնքշութեամբ կարողանում էր հաշտեցնել ընկերային և քաղաքական իդէալները հայ ժողովրդի, Զարիեանի բովանդակ հաւատամքը Հայաստանի դատն էր: Այնքան էր տարում այդ գաղափարով, որ հեռուից նայողին թւում էր, թէ նրա համար Հայաստանի անկախութիւնը մի ինքնանպատակ է, պայմանների պայմանը, իսկ միւս բոլոր խնդիրները, անգամ սօցիալիզմը, որը նա դաւանում էր կրօնական երկիւղածութեամբ, երկրորդական տեղ են բռնում:

Կրօնը ... Զարիեանը ջերմ հաւատացող էր, իսկական քրիստոնեայ: Իսաչն ու աւետարանը նրա անբաժան ընկերներն էին իր շարունակական թափառումների միջոցին: Մեր հին ընկերներից շատերի պէս՝ նրա հոգում զարմանալի կերպով կողք կողքի տեղաւորում էին կրօնական հիացումն ու րացիօնալիզմը: Ազնախոհ իր խորհուրդների մէջ, ազնական կեանքում՝ իր հոգու պերճ ճառագայթումներով նա լուսաւորում էր բոլոր նրանց, ովքեր վայելքն էին ունենում շփվելու նրա հետ և ճաշակելու նրա հոգու քաղցր հրապոյրները:

Զարիեանը տեսաբան չէր, նա ոչինչ չի գրել, բացի իր բազմաթիւ և արժէքաւոր նամակներից ոչինչ չի թողել իր յետևից: Նա ուժեղ չէր և գործնական քաղաքականութեան մէջ, նրա դիւանագիտական ձեռնարկները յաճախ էին քննադատում ընկերների շրջանում և աւելի յաճախ կրում անյաջողութիւն: Նա հաւատացող էր և իր բոլորն հաւատով կարողանում էր վարակել ուրիշին: Վարակել և գործի մղել: Պարսկաստան ու Տարօն, Պոլիս ու Պետրօգրադ. ամեն տեղ նա տանում էր Հայաստանի ազատութեան գաղափարը և վառում էր սրտերը թէ մայրաքա-

ղաքի սալոնների մարդկանց, թե՛ մշեցի գեղջուկների, թե՛ եւրոպական քարոզիչների, թե՛ դիւանագէտ գործիչների: Նա առաքեալ էր Հայաստանի ազատագրութեան, և այս առաքելութեան մէջ էր երևան գալիս Զարիեանի ամբողջ մեծութիւնը:

Անյատակ սէրը Հայաստանի և սահման չունեցող լաւատեսութիւնը դէպի մարդկային առաքինութիւնները նրան մղեցին բօլշևիկյան աշխարհը, ուր ապարդիւն փրկութիւն էր որոնում իր ժողովրդի և հայրենիքի համար:

Բայց կեանքի անողոք պայմանները զրկեցին նրան հնարավորութիւնից գոնէ վերջին հայեացքը գցելու իր փայփայած հարսնացուի՝ Հայաստանի երեսին...

Յրիւ-ցրիւ, աշխարհի չորս հովերին եկած՝ տարածել են շիրիմները մեր մեծ նահատակների: Ահա աւելանում է մի նորը՝ հեռաւոր հիւսիսում ...:

«Յառաջ», 1920, N 79, ապրիլի 18, էջ 1:

«ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ ՀՈԴՎԱԾԸ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀԱԿՈՐ ԶԱՎՐԻՅԱՆԻՆ

Հայ աշխատաւորութեան ազատագրման և Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ մեր վաղամեղիկ ընկեր Յ. Զաւրեանին պատկանում է եզակի և պատաւոր տեղ: Այս վերջին տասնեակ տարիների յեղափոխութեան ու ցասումի պատմութեան մէջ չկայ քաղաքական մի անցք, յեղափոխական մի ակտ, որը չկրէր նրա անմիջական մասնակցութիւնը և որի մէջ նա մտցրած չլինէր իր հոգու վեհութիւնը:

Բժ. Յ. Զաւրեանը հայ աշխատաւորութեանը միանգամայն օտար միջավայրից բերեց իր հետ և կիրառեց կեանքի մէջ ռուսական մտաւորականութեան փայլուն յատկանիշները, որոնք գունաւորեցին հայ յեղափոխական ազատագրման պատմութիւնը: Իր ամբողջ էութեամբ պատկանելով «кающійся дворянин»-ի* մտաւորական հոսանքին, բժ. Զաւրեանը մինչև կեանքի վերջը պահեց, պահպանեց ու փայփայեց այն գաղափարները, որոնցից այնքան կիզիչ վեհութիւն էր տարածուում: «Թէօրիտիկ երկնքի ճշմարտութիւնը» և «գործնական հողի ճշմարտութիւնը», որոնց մասին այնքան խօսել ու պայքարել է ռուս մտաւորականը, - բժ. Յ. Զաւրեանի մէջ գտաւ իր գերազանցօրէն կատարւած սինթէզը: Եւ, յիշաւի, իր ամբողջ դաժան ու չարքաշ կեանքի ընթացքում ընկեր Զաւրեանը չբաժանեց այդ գաղափարական իդէալից, այդ իդէալը տանելով իր հետ

* Ռուս ազնվականության խումբ 19-րդ դարի 40-60-ական թթ., որի ներկայացուցիչները տանջվում էին այն մտքից, որ իրենք և իրենց նախնիները գյուղացիներ էին և իրենց բարոյական պարտքն էին համարում «ժողովրդին ծառայելը»: Այդ արտահայտությունը պատկանում է քննադատ և հրապարակախոս Ն.Կ. Միխայլովսկուն:

թէ՛ իմպերիալիզմի ներկայացուցիչների մօտ և թէ՛ Մշոյ և Սասնոյ արինոտ ու ամպամած լեռները:

Գրել բժ. Յ. Զաւրեանի կենսագրութիւնը՝ նշանակում է երկրորդել հայ պատմութեան ու ակտիւ մտաւորականութեան խիզախութեան, զոհաբերութեան, յամառութեան ու նահատակութեան էջերը: Եւ բժ. Յ. Զաւրեանը գեղեցիկ սինթէզն էր հայ յեղափոխական մարտիրոսութեան, զրկանքի, տանջանքի, զոհի, ըմբոստացման ու ոգևորութեան: Գողգոթայի ճանապարհին՝ նա իր մեծ ու խոր հոգու միջից առաջ էր բերում այնպիսի ապրումներ, այնպիսի զգացմունքներ, որոնք դեռ երկար ժամանակ կը մնան հայ յեղափոխական մտաւորականութեան պատմութեան մէջ, իբրև մարդու պրոբլէմի իսկական տիպարի արտայայտութիւններ: Այդ անհատականութեան ուժեղ արտայայտութիւնը տալիս էր նրա անձին այնպիսի մի ներքին համոզում ու ստեղծում այնպիսի դիւթիչ հմայք, որի առաջ խոնարհւում էին ամենաոխերիմ հակառակորդներն անգամ, իսկ համակրողների շարքում նրան թելադրողի և ղեկավարի տեղը յատկացնում:

Անզուգական համեստութիւնը՝ մեծ մարդու գլխավոր յատկանիշը, թելադրում էր նրան կատարել ամեն մի աշխատանք՝ շատ յաճախ զոհ բերելով իր համոզմունքների կուսութիւնն ու անհատական ապրումները յանուն այն մեծ գործի, որին նա ուխտ էր և որին հաւատարիմ մնաց իր կեանքի մինչև վերջին րոպէն: Լինելով յեղափոխական՝ չերկրպագող ոչ մի կուրքի առաջ, իր ըմբոստացումով մինչև անարխիզմ հասած, նա շատ յաճախ դիմում էր յանուն առաջադրած սրբազան նպատակի իր անհատականութիւնը տանջող, քայքայող, բայց գործի համար անհրաժեշտ կոմպրոմիսի: Այնքան քաջութիւն, կամքի ոյժ և վեհութիւն ունէր նա իր մեծ հոգու մէջ:

Դժար և նոյն իսկ անհնարին է թել մի առ մի այն բոլոր աշխատանքները, որ կատարեց նա իր կարճատև, բայց բովանդակալից կեանքի ընթացքում հայ աշխատավորության ազատագրման համար: Հարկաւոր է ժամանակ, երբ անաչառ պատմութիւնը իր պաղարին օբյեկտիվիզմով կը պարզէ մեր անզուգական ընկեր Զարեանի իսկական պատմական դէմքը իր ամբողջ վեհութեամբ ու մեծութեամբ և նրան պատշաճ տեղը կը տայ հայ աշխատավորության յեղափոխական պանթէոնի մէջ:

«Աշխատաւոր»-ի շուրջը համախմբած ընկերները շատ անգամ ուժեղ, բայց գաղափարական պայքար են մղել սիրելի բժշկի գործելակերպի դէմ, բայց միշտ խոնարհուել են նրա սրբական զգացմունքների առջև: Եւ այսօր վշտի ու սգի թուպէին, կրկնում են Ֆիխտէի¹ որդու խօսքերը հօր գերեզմանի առջև՝ «Հայր և Ուսուցիչ, ժառանգորդի մեզ քո Մեծ Ոգուն»²:

«Նոր աշխատաւոր», 1920, N 18 (90), ապրիլի 25, էջ 1:

¹ Յոհան Գոթֆրի Ֆիխտե (1762–1814), գերմանացի փիլիսոփա և հասարակական գործիչ, գերմանական դասական իդեալիզմի ներկայացուցիչ:

² Ըստ երևույթին նյութի հեղինակը «Նոր աշխատաւոր» օրաթերթի խմբագիր **Զորի Զորյանն** է (տե՛ս *Հայ պարբերական մամուլը, մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794–1980)*, կազմեց՝ Մ.Ա. Բաբլոյան, Երևան, 1986, էջ 126):

ՅԱԻՏԵՆԱԿԱՆ ԻԴԵԱԼԻՍՏԸ

Գերութեան մէջ խորթ հորիզոնների տակ, անկախ Հայաստանի կարօտը սրտում ողջակեզել է նա՝ հայ ժողովրդի թափառաշրջիկ հրէան, անյայտ, թե ե՞րբ ինչո՞ւ և ինչպե՞ս:

1918 թին էր, թիւրքական արշաւի օրերին, երբ նա, հանգիստ չգտնելով մեր մէջ, բաժանեց մեզնից ու մեկնեց դէպ հիւսիս, թերևս միայն իրեն յայտնի ճանապարհներով «աւետեաց երկրից» խաղաղութեան ծիթենին բերելու իր սիրեցեալ ժողովրդին: Մեկնեց նա... տակաւին իր վզից կախած ունենալով փոքրիկ խաչը՝ սիմուլը Քրիստոսի վարդապետութեան, գրպանը դրած հատորն Աւետարանի, իսկ պայուսակում ...՝ Ռուսօի հանրաժանութի «Contract Social»-ը¹: Այս երեքից նա անբաժան էր գրեթէ միշտ, որովհետև «Հասարակական դաշինքն» իրեն նման մեծ իդէալիստի, հաւատանշանը Մեծ Մարդասէրի ու աւետարանը կազմում էին հասարակական զարգացման պատմութեան վերջին շրջանի ցայտուն իդէալիստի էութիւնը, նրա տարերքը, նրա դաւանանքը:

Բժ. Զարիկը ութսունական թականների ռուսական լաւագոյն ինտելիգենցիայի զաւակներից մէկն էր, բայց նա միաժամանակ հարազատ ծնունդն էր հայ միջավայրի, նա մէկն էր հայկական իդէալիզմի Sturm und Drang-ի՝ անդաւաճան ուխտեալներից: Ու եթէ մէկը նպատակ ունի պարզել իրեն, թէ ինչ հզօր ու

^{*} Կախման կետերը հողվածինն են:

¹ Խոսքը վերաբերում է Լուսավորության դարաշրջանի ֆրանսիացի նշանավոր փիլիսոփա Ժան-ժակ Ռուսոյի (1712–1778) հայտնի երկին՝ «Հասարակական դաշինք»-ին:

«Գրոհ և փոթորիկ» գրական շարժում 1767–1785 թթ. գերմանական գրականության պատմության մէջ: Այս շարժման մէջ բնագոյն ու զգացմունքները գերադասվում էին լուսավորության շրջանի ռացիոնալիզմից:

բիրեղացնող ազդեցութիւն է՝ ունեցել ռուսական նարոդնիկական դպրոցը հայ հասարակական կեանքի նորագոյն պատմութեան վրայ, ապա նա թողէք ուշի ուշով՝ ռուսումնասիրէ կեանքն ու գործը այն մարդու, որին արդարօրէն «Русский армянин» կոչումը կարելի էր տալ ճիշտ այնպէս, ինչպէս այդ կոչումն ունէր տւած Գրիգոր Զանշեանին՝ քուրմը ռուս ժողովրդասէր մտաւորականութեան՝ Ն. Միխայլովսկին:

Ափսո՛ւ, ափսո՛ւ մեր լաւ մեր անձնագրի ու անձնւէր, մեր յաւերժ իդէալիստ բժիշկը:

Մեծ կորստի հանդէպ դժար է իսկոյն ուշքի գալ եւ գէթ երկխօսքով բնորոշել նրա չափն ու արժէքը, դժար է մանաւանդ նրանց համար, որոնք մէկ տարւայ ընթացքում գերեզման դրին Ռոստոմին, Արամին² ու Խաչիկին³, Կոստիային⁴ ու Մուրադին⁵, որոնք դեռ երէկ զրկեցին Թիւրքիա ապաստանած հայ յեղափոխական մտաւորականութեան աննման փաղանգից: Բայց այդ դժար է այսօր, տարիներ յետոյ մեր խորին համոզմամբ դիւրին պիտի դառնայ այդ աշխատանքն ու այն ժամանակ

¹ **Գրիգոր Զանշան** (1851–1900), հայ հրապարակախոս, հասարակական գործիչ: Գործուն մասնակցելով ռուսական գրականության հասարակական կյանքին՝ Զանշանը նպաստել է հայ ժողովրդի պատմությունն ու մշակույթը ռուս հասարակայնությանը ներկայացնելու գործին:

² **Արամ Մանուկյան** (1879–1919), ազգային-ազատագրական պայքարի ակնառու գործիչներից, Հայաստանի առաջին հանրապետության հիմնադիր, ՆԳ նախարար, Հ.Յ. Դաշնակցության անդամ:

³ **Խաչատուր Կարճիկյան** (1882–1913), պետական, քաղաքական գործիչ, Հայաստանի առաջին հանրապետության ֆինանսների առաջին նախարար, Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցության անդամ:

⁴ **Կոստանդին Համբարձումյան (Հատարականի Կոստի, Կոստի, Ուխտալի)**, 1882–1918), ազգային-ազատագրական պայքարի գործիչ, Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցության անդամ:

⁵ **Մուրադ Խրիմյան (Մեքսատուցի)**, 1874–1918), հայդուկապետ, հայոց ազատամարտի երախտավորներից: 1890-ական թթ. ՄԴԿ, ապա Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցության անդամ:

միայն հայ ժողովուրդն ու հայ մարտնչող սերունդը պիտի զգան, թե յանձինս Զաւրիւնի, որքան թովիչ ու դիպօղ, որքան մեծ իդէալիստի նրանք կորցրին: Դէպքեր ու փաստեր են կուտակուում յիշողութեանս մէջ, փաստեր ու դէպքեր գրեթէ տասնեակներով, մէկը միւսից աւելի գեղեցիկ ու յուզող, մէկն աւելի քան միւսը հստակօրէն ցուցադրող յաւերժասքանչ նկարագիրն անխառն իդէալիստի: Եւ այս թանգ ու քաղցր յուշերի ծանրութեան տակ մէջքդ աւելի է կորանում, իսկ նա էլ աւելի առնականօրէն ու յաղթական իր ամբողջ գաղափարական կեցածքով ցցում քո առաջ:

Ճշմարիտ, որ ասենք Ն. Միխայլովսկու խօսքերով, կան դէպքեր ու երևոյթներ, երբ չեք ուզում հասկանալ և այդու չեք ուզում և ներել: Այո կան մահեր, երբ դադարում եք մահուան անխուսափելիութիւնը հասկանալ և սկսում եք ամբողջ հոգով մահ նիւթողին անիծել: Զաւրիւնները մեկ-մեկ են ծնում այս աշխարհում, նրանց դժար է հեշտութեամբ գերեզման դնել, դժար է առաւել ևս այն մարդկանց համար, որոնք ապրել, տեսել, գնահատել ու սիրել են Զաւրիւնների կեանքն ու գործը:

Ափսո՛ւ, ափսո՛ւ մեր լուս, մեր անձնազոհ ու անձնւեր, մեր յաւերժ իդէալիստ ուսուցիչը:

Վ. Ն.¹

«Յառաջ», 1920, N 79 , ապրիլի 18, էջ 2:

¹ Վահան Նավասարդյան (1886–1956), Հ.Յ. Դաշնակցության գաղափարախոսներից մեկը:

ԱԶՆԻՒ ԸՆԿԵՐՈՋ՝ ԲԺ. ԶԱԻՐԻԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Գերազանցօրէն գաղափարական էր և ուժեղ մարտնչող: Հայ ժողովրդի ազատագրման գաղափարը մեխաւծ էր նրա ուղեղի և սրտի մէջ և այդ գաղափարը իրականացնելու համար նա ոչ մի ուղի, ոչ մի միջոց անտես չէր անում. նա աշխատում էր ծառայեցնել այդ գաղափարին թէ՛ մօտիկներին, մտերիմներին, բարեկամներին և թէ՛ հեռուներին, թէ՛ ուժեղներին և թէ՛ թոյլերին. նա ուզում էր շահագրգռել այդ գաղափարով նոյնիսկ հայ ժողովրդի թշնամիներին:

Թէպէտ նա ընտրած էր այդ գաղափարը իրագործելու համար ամենանպատակայարմար կազմակերպութիւնը և կուսակցութիւնը՝ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը, բայց նա իր մտածելակերպով և բնատրութեամբ ապակուսակցական էր, և շատ անգամ հակասութիւնների մէջ էր ընկնում. ահա թէ ինչու նա ունէր կուսակցութեան ներսում կատաղի հակառակորդներ, իսկ կուսակցութիւնից դուրս՝ շատ համակրողներ ու պաշտպանողներ:

Հավատացեալ չէր, բայց սիրում էր Յիսուսին և միշտ իր հետն ունէր Աւետարանը և Սուրբ Գիրքը, որն օրերով կարդում էր և ուսումնասիրում: Որոնելով նա հայ ժողովրդի փրկութեան ճանապարհը, խորապէս տանջւում էր հայ ժողովրդի դժբախտութիւններով և կարծես ուզում էր սփոփանք գտնել մի ուրիշ տանջւած ժողովրդի՝ հրէայ ժողովրդի պատմութիւնն ուսումնասիրելով: Իր անձնական կեանքում և հասարակական ասպարէզում նա ձգտում էր հետևել հրէայ ժողովրդի այդ մեծ ներկայացուցչին. շատ անգամ նրան յաջողում էր այդ, իրականացնելով

մաքրութեան և անձնագոհութեան ամենաբարձր աստիճանները, որով նա ներշնչում էր իր շրջապատողներին մեծ համակրանք և պատկառանք:

Բայց պատահում էին յաճախ և այնպիսի դէպքեր, երբ շրջապատողները գոեհկօրեն օգտւում էին և շահագործում նրան և նա ինքը ծիծաղելով պատմում էր այդ մասին:

Նկատելով հայ ժողովրդի աղէտաւոր կացութիւնը, նա ուղարկեց դեպի հիւսիս իր կուսակցութեան կողմից, յոյս ունենալով իր ցաւերին կարեկից դարձնելու «բարձր գաղափարներն իրականացողներին»: Նա տանջւեց, չարչարեց հիւսիսում և զոհեց այնտեղ:

Յովսէփ Տեր-Դաւթեան¹

«Նոր աշխարհւոր», 1920, N 18 (90), ապրիլի 25, էջ 1:

¹ **Հովսէփ Տեր-Դավթեան** (1870–1946), մասնագիտությամբ ակնաբույժ, ազգային-ազատագրական պայքարի գործիչ, ՀՀ խորհրդարանի պատգամավոր, Հ.Յ. Դաշնակցության անդամ:

ՄԵՐ ՍԻՐԵԼԻ ԲԺՇԿԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Դարձեալ մի զոհ խլեց դաժան իրականութիւնը հայ ժողովրդից: Հեռու հորիզոնների տակ, հեռու իր փայփայած գործից, հեռու իր ընկերներից ու մտերիմներից, միանգամայն ծանր պայմաններում մեռաւ մեր ամենասիրելի և անփոխարինելի ընկեր բժիշկ Յ. Զաւրեանը: Այս ծանր վայրկեանին ես չեմ ուզում կանգ առնել այդ վեհ ու եզակի մարդու ամբողջական պատկերը ներկայացնելու համար, թողնելով այդ մի ուրիշ անգամի: Այդ՝ մեր իրականութեան մեջ յիշուի չնաշխարհիկ և հազազհիտ դէմքի վրայ արժէ երկար կանգ առնել և իր ամբողջ մեծութեամբ դնել մեր չափազանց մանրացած և աշխարհիկ տենչերով տարած հայ հասարակութեան առաջ, որի համար գրեթէ անհասկանալի է դարձել անձնագոհութեան և միայն գաղափարական կեանքով ապրելու ներքին պահանջը:

Բժիշկ Զաւրեանը իր գիտակցական կեանքի հենց առաջին օրերից կարծես ներքին մղումով սկսել է ապրել գաղափարական պահանջներով: Իսկ այն օրւանից, երբ նա մի շարք խոշոր դաշնակցական դէմքերի ազդեցութեան տակ ծանօթացաւ բազմատանջ թիւրքահայ ժողովրդի վիճակի և նրա ցաւերի հետ, նա մտաւ Հ.Յ. Դաշնակցութեան շարքերը և իր ամբողջ էութեամբ նւիրեց այդ ժողովրդի դատին:

Տաճկահայ ժողովրդի դատը դառնում է նրա համար մի պաշտամունք, աւելին կասեմ, նա ծուլում է այդ դատի հետ և մեզ, նրան մօտ ճանաչողներին միայն յայտնի է, թե ինչպէս է նա ապրում, երազում և շնչում էր միայն այդ դատով: Վերջին տասնամեակի ընթացքում, երբ հայկական հարցը Ռուսաստանի և եւրոպական դիւանագիտական շրջաններում յարուցում էր

և խաբուսիկ յոյսեր ներշնչում հայ ժողովրդին, բժիշկը իւրաքանչիւր վայրկեան անգամ ապրում էր այդ դատով և նրա դէմքի արտայայտութիւնից յաճախ կարելի էր այս կամ այն եզրակացութիւնը հանել մեր դատի դրութեան մասին, այս կամ այն նրա շրջանում:

Եւ իր ամբողջ էութեամբ ապրելով հայ ժողովրդի դատով՝ նա չէր սահմանափակում միայն դիւանագիտական և արտաքին աշխատանքներով: Իբրև անձնուրաց սպասաւոր որոշ պաշտամունքի նա պատրաստ էր միշտ գնալ այնտեղ, ուր պահանջ կար և անել այն, ինչ որ նրա ընկերները առաջարկում էին:

Նա ծայրահեղօրէն կարգապահութեան պաշտպան էր, և իբրև այդպիսին՝ գործը պահանջած դէպքում նա մասնակցել է և՛ պարտիզանական արշաւանքներին, և՛ կամաւորական խմբերում, ինչպէս և գործել է իբրև բժիշկ՝ Մուշ-Սասունի հեռաւոր գիւղերում մեր պաշտելի Սիմէոն Զաւարեանի հետ միասին:

Բայց մեզ բոլորիս համար ամենից շատ աչքի ընկնող նրա գործունէութիւնը անցել է դիւանագիտական ասպարեզում, երբ նա իր ընկերների յանձնարարութեամբ անցնում էր մի մայրաքաղաքից միւսը, Պետերբուրգից Բերլին, այնտեղից Պարիզ, Լոնդոն և ամեն տեղ, ուր որ պահանջում էր այս կամ այն քայլերը անել դատի յաջողութեան համար:

Շնորհիւ իրեն առանձնայատուկ հմայքի, որին ենթարկում էին նոյն իսկ օտարները, նրան միշտ յաջողում էր այդ դիմումների միջոցով որոշ դրական արդիւնք ստանալ: – Միացեալ Հայաստանը Կիլիկիայի հետ միասին – այդ ծրագիրը, որը նրա գործօն մասնակցութեամբ մշակւել և կազմւել էր Թիֆլիսում Դաշնակցութեան ղեկավար շրջաններում և Ազգային Բիւրօի

մէջ՝ նրա ջանքերի գլխատոր առարկան էր վերջին տարիներում և այդ նպատակի իրագործման համար ձեռնարկած աշխատանքների մէջ էր, որ նա որոշ յանձնարարութեամբ գնաց Մոսկւա, յետոյ այնտեղից արտասահման անցնելու դիտաւորութեամբ:

Բայց սովետական իշխանութեան կողմից նրա դէմ բռնած միանգամայն անբացատրելի թշնամական ընթացքը պատճառ եղաւ, որ նա երկար ամիսներ բանտարկւեց և ապա թէև ազատ արձակւած, ծանր պայմանների մէջ անցկացրեց իր կեանքի վերջին շրջանը և այն ժամանակ, երբ նրա երազած Անկախ և Միացեալ Հայաստանը արդեն իրականութիւն է դառնում, նա մեռնում է Մոսկւայում, և դրանով մենք զրկւում ենք մի անգնահատելի ոյժից, որը այնքան օգտակար կը լինէր մեզ առաջիկայում:

Յակ. Քոչարեան¹

«Նոր աշխատւոր», 1920, N 18 (90), ապրիլի 25, էջ 1:

¹ Հակոբ Քոչարյան, Հ.Յ. Դաշնակցության հիմնադիր անդամներից, որ նախ անդամագրվել է «Երիտասարդ Հայաստան» կազմակերպությանը, այնուհետև անդամակցել է Հ.Յ. Դաշնակցությանը: Վարել է Դաշնակցության կենտրոնական վարչության քարտուղարությունը, հանդիսացել նաև Կովկասի հրատարակչական ընկերության գանձապահը:

ԸՆԿԵՐ ԶԱԻՐԻՆԵՐ (Յիշողութիւններ)

Ես նրան առաջին անգամ հանդիպել եմ Պոլսում՝ «Ազատամարտ»-ի՝ դահլիճում: Հ.Յ. Դաշնակցութեան ուսանողական ժողովներից մէկում: Նոր էինք լսել նրա մասին. ոմանք ասին, որ նա հայ չէ, ռուս մարդ է, բայց դաշնակցական: Եւրոպայից էր եկել:

Դռան մէջ կանգնած, մի կողքին թիկնած, մտիկ էր տալիս ջահէլներին, ժպտում և միայն այսչափ:

Ընկերներից մէկը խանգարեց նրա կեցածքը, ուզեց որ Զաւրիկն էլ իր կարծիքը ասի. Զաւրիկը ժպտաց, հագիւ հայերենով ասաց՝ «Ես հայերէն լաւ խոսել չգիտեմ»: Անկէ վերջը առիթ եղաւ, որ մենք աւելի ծանօթանայինք Զաւրիկին: Նա իր իսկ ջանքերով Մուշի մէջ հիմնել էր ծրի հիւանդանոց: Ձմեռ ժամանակ, բութ ու բորանին, շատ անգամ ոտքով, գիւղէ գիւղ էր գնում և հիւանդ գիւղացիներին օգնում:

Երկրորդ անգամ ես Զաւրիկին հանդիպեցի 1914 թի ձմռանը՝ Անդրանիկի բանակում: Հասպիստանի՝ բարձրունքներից մենք տեսել էինք Արճակի՝՝ գեղածիծաղ լիճը, բոլորս ուրախ էինք, որ մի քանի ժամից Վանն ենք լինելու: Գիշերը ռուսական շտաբից հրահանգում է նահանջել: Կռվից նոր վերադարձած յոգնած զինվորին, կէս գիշերին հրամայում են, որ քայլէ և ծայր

* «Ազատամարտ» – գրական, գեղարվեստական, գիտական շաբաթաթերթ: Հիմնադիր՝ Ռուբեն Զարդալյան:

Գլուղ Արևմտյան Հայաստանում, Վանի վիլայեթի Աղբակի գավառակում: Գտնվում էր Աղբակ գետի միջին հոսանքի աջ ափին:

Արճակը ոչ մեծ աղի լիճ է: Գտնվում է Վանա լճի ավազանում՝ Վան քաղաքից հյուսիս-արևելք:

չկայ այս անտէր ճամբին: Խոնջացած զինուորը նստում էր, վեր չէր կենում, տեղն ու տեղը քնում էր մնում: Զարիւնը բանակի յետևից այս թափափուած զինուորները հաւաքելով էր գալիս. մէկին իր ձին էր տալիս, մի ուրիշին ղուրբան-հայրան ասում և ճամբայ հանում, երրորդին ընկերներից մէկի ձին նստեցնում և այսպէս ամբողջ ճանապարհի տևողութեան: Մօտիկ ընկերները, երբ տեսնում էին, որ Զարիւնը ոտքով է գնում, իրենց ձիերը նրան էին առաջարկում. նա սկիզբը անկեղծ շեշտով մերժում էր. երբ ստիպում էին՝ զիջում էր, մի քանի րոպէ յետոյ տեսնում էինք, որ նա դարձեալ ոտքով է գնում. ձին տւել էր մի ուրիշ յոգ-նած, թմբի տակ պառկած զինուորի:

Մի քանի ամիս մենք միասին եղանք և ամբողջ ժամանակ ես Զարիւնի մէջ տեսայ ընկերասիրութեան այնպիսի վեհ կողմեր, որ ես երբեք տեսած լինեմ մի ուրիշ ընկերոջ մէջ: Նա իր այդ առաքինի և բիւրեղ հոգիով, բանակի սերն էր վայելում:

1917-ի փետրուարին Էրզրումից նահանջելիս, ես նրան հանդիպեցի Հասան-Ղալա^{*}: Զարիւնը ճանապարհի մէջտեղում կանգնած, ստիպում էր սայլեր ունեցող գաղթականներին, որ իրենք սայլերի վրայ մէկ-մէկ անտէր երեխայ, կին, վիրաւոր գետեղեն. շատերին ինքն էր գրկում և սայլերի վրայ դնում և ինչպէս վրդովում էր և իր միակ հայիոյանքով՝ «սրիկայ» կանչում այնպիսիներին, որոնք մի քանի քայլ դէնը վար էին շարտում իրենց նոր բեռը: Բանակը նահանջել էր, իսկ նա ամբողջ գիշեր Հասան-Ղալայի մէջ դէտուդէն էր ընկնում մի սայլ, մի ձի գտնելու, բանակի ետևը թափափուած հիւանդներին, երեխաներին

* Հասանկալա, քաղաք Արևմտյան Հայաստանում, Էրզրումի նահանգի Վերին Բասենի գավառակում: Եղել է Բասեն գավառի վարչական կենտրոնը:

փոխադրելու համար: Հասան-Ղալայից Քեօփրի Քեոյի* ճանապարհին, անտէր մի երեխայ գտաւ ընկած, հանեց իր տաք վերարկուն, երեխային մէջը փաթաթեց, իր կրծքին առավ և իր իսկ երեխայի պէս գուրուրելով նրան պահեց:

Զարիսին ես էլի մէկ-մէկ հանդիպեցի ուրիշ շատ գործերում, բայց ամենամեծ կողմը, որ ես նրա մէջ գտայ, բիւրեղ, առաքինի մարդու հոգին էր, որ արտացոլում էր նրա բոլոր գործերում:

Յարգեցի իր մէջ մարդը, սիրեցի զինք իբրև իմ մեծ ընկեր:

S. Մանդակունի**

«Նոր աշխարհւոր», 1920, N 18 (90), ապրիլի 25, էջ 2:

* Զյոփրիքոյ, գյուղ Էրզրումի նահանգի Վերին Բասենի գավառակում:

** Մեզ չի հաջողվել պարզել նրա ինքնությունը:

ՄԵԾ ՄԱՐԴԸ

Մեր բժիշկը համամարդկային առումով մեծ մարդոցմէ լավագոյններէն մինն էր: Միջազգայնական բոլոր հասարակական գործիչները իրենց միջազգայնութիւնը իրացրել են թէորիաներից և այդ միջազգայնականութիւնը իրականացրել են կեանքում գրածքներով կամ ճառերով: Իսկ մենք տեսանք վերջին ոռուսական մեծ յեղափոխութեան ժամանակ այդ միջազգայնականներու դրութիւնը, երբ կարգը եկաւ իրականացնելու իրենց քարոզածները կեանքի մէջ, բոլորն էլ գրեթէ դաւաճանեցին քիչ թէ շատ չափով իրենց դաւանած սկզբունքներով և սա զարմանալի չէ, քանի որ նրանք միջազգայնականներ էին մտքով ու բանականութեամբ, բայց երբէք սրտով ու զգացումներով:

Բժիշկ Զարեանը այդ բոլորի ճիշտ հակառակն էր. երբ նրա հետ խօսէիք, շատ անգամ կը կարծէիք, որ նա թունդ ազգայնական է, բայց կեանքի ու գործունէութեան մէջ ճիշտ հակառակն էր, երբ տեսնում էր նա դժբախտութիւն ու թշուառութիւն, այլևս նրա համար ոչ մի ազգային տարբերութիւն չկար: Նրա ամբողջ կեանքը եղել է գործ և այդ գործը այնքան լի է մեծ ու վսեմ մարդկային գործունէութեամբ, որ այդ առթիւ նրան մոտ ճանաչողները կարող են պատմել տասնեակներով անեկոյտներ, որոնցից ամեն մէկը որևէ մի հասարակական գործիչի համար կարող են շատ օգտակար դասեր լինել: Իմ կարծիքով բժիշկի կեանքը պէտք է ամբողջովին գրի առնի և տրի մեր երիտասարդութեան, որպէս ամենալաւ ուղեցոյցներից մէկը հասարակութեան ծառայելու համար:

Իսկ նրան իբրև մեծ մարդու առաելությունները ցոյց տալու համար՝ ես միայն մի քանի տողով կը յիշէի միայն նրա վերջին տասնուհինգ տարւայ գործունէութեան գլխաւոր էտապները: 1904 թին բժշկական մի խմբով՝ սուլթան Համիդի ռեժիմի ամենասարսափելի ժամանակ, եկած էր Կարին՝ անցնելու Սասուն և կոտորած ժողովրդին բժշկական օգնութիւն ցոյց տալու համար, բայց երբ տեսաւ Կարինում մեծ թշվառութիւն, նա իր դռները բաց արաւ և սկսաւ բժշկել հայ, թիւրք առանց խտրութեան և ես յիշում եմ, թէ քիւրդերն ու թիւրքերը ինչպէս էին օրինում, ասելով, որ Աստուծմէ ուղարկած մարդ է:

1908 էն վերջ նրան կարելի էր տեսնել Մշոյ ու Սասնոյ գիւղերում, ուր ինչպէս մի Նազովրեցի բժշկելով ու օգնելով, թափառում էր ամեն տեղ, և ամեն ազգի թշառ նրան կանչում էր հայրիկ: 1914-ին նրան տեսայ կուի դաշտում առանց զէնքի, բայց անաջ գնալիս միշտ առաջից, իսկ նահանջելիս ամենայետը և միշտ հետիոտն, շալկած մի քանի գաղթական երեխաներ, դելի սրակները կողքին՝ օգնելու համար հիւանդ ու վիրաւոր զինուորներուն, լինեն նրանք հակառակորդ, թէ մերոնցից, և ռուս զինուորները նրան երկրորդ Քրիստոս էին կանչում:

Իսկ վերջերս Մոսկւայում բանտարկւում է այդ մեծ մարդը ու մեծ միջազգայնական թէորիամով «միջազգայնականներու» կողմից, հազիւ բանտից ելած վազում է խորհուրդներու հիւանդանոցը բժշկելու նրանց, որոնք իրեն բանտարկեցին: Եւ ով գիտէ բախտի ծիծաղելիութիւնը, թերևս նա վարակեց այն զինուորից, որի կեանքն էր փրկել և որից թերևս բանտարկւել էր:

Խոնարհւենք այս մեծ մարդու յիշատակի առաջ, որը ամեն բանից բարձր ընդունում էր մարդկութիւնը և նրա համար էլ զոհեց:

Տրդատ¹

«Նոր աշխատատւոր», 1920, N 18 (90), ապրիլի 25, էջ 2:

¹ **Տրդատի** մասին մեզ միայն հայտնի է, որ նա աշխատակցել է «Ուսանողին» ՀԹԴ Եվրոպայի ուսանողական միության ամսաթերթին:

ՀԱՏԸՆՏԻՐ ԶԱՎՐԻՅԱԼԸ

Գրիչ եմ առնում գրելու Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության այն հատընտիր ընկերոջ անմոռաց յիշատակի մասին, որ պիսին է բժիշկ Զաւրեանի յիշատակը:

Յիշողութիւններիս մէջ այս րոպէիս էլ կանգնած է բժիշկ Զաւրեանն իր փայլուն դէմքով իր իդէալական հոգով ու իր անծնուրաց աշխատանքներով ու գործունեութեամբ:

Զաւրեանի Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան կարմիր դրօշակին պատկանելը շատերի համար զարմանքից զատ՝ այլ և օտարոտի մի երևոյթ էր համարել:

Ամենքը զարմանում էին այն հանգամանքի վրայ, որ նա, ընկեր Զաւրեանը, հարուստ ընտանիքի զաւակ, փափուկ կեանքի մէջ ծնւած ու սնւած, փարթամ նիստ ու կացի սովոր անձը նւիրել է հայ աշխատաւոր ժողովրդի ազատագրման գաղափարին, և իր ամբողջ հոգով ու կարողութեամբ եռանդուն մասնակցութիւն է ցոյց տալիս այդ գաղափարի իրականացման:

Բժ. Զաւրեանն իբրև դաշնակցական ընկեր, իր մէջ ունէր բնատրութեան այնպիսի ինքնւորոյն գծեր, որոնք միաւորելով նրա դաշնակցականութեան համոզմունքի հետ նրան բիրեղացրել էին ուղղակի.՝ նրա մաքուր ու անբիծ հոգին միշտ տքնում էր ճշմարտասիրութեան համար: Տաճկահայաստանի ազատութիւնը նրա իդէալն էր, հայ աշխատաւորութեան ազատագրութիւնը նրա իդէալական ապրումները: Նրա մասին քչերը գիտէին, որ նա դրական դեր է խաղացել այս կամ այն գործում: Ու նա միշտ լուռ, անաղմուկ, առանց թմբուկ զարկել տալու, կատարում էր այն ամենը՝ ինչ որ յանձնարարւում էր իրեն: Բաւական էր, որ նա մի խնդրի մէջ իր համոզմամբ ընդունելի

համարէր այս կամ այն առաջարկը, – բաւական էր, որ նա գիտակցէր դրա՞ծ հարցի վերաբերութեամբ եղա՞ծ լավագոյն որոշումը – էլ հերի՛ք... նրան շեղել այդ գիտակցութիւնից, ենթարկել նրան կոմպրոմիսների, զիջման և կամ մի որևէ փոփոխման, անկարելի էր: Ու նա իր հուժկու կամքով իրեն նետում էր այդ որոշման իրագործման աշխատանքներին: Չէր ընկճում, չէր թուլանում, չէր նաաստանում:

Զարեանը, որ իր կարդացածով ու լսածով էր սիրահարւել տաճկահայի դատի վրայ, նա որ չէր տեսել այն տառապանքներն ու սոսկումները, որոնց ենթարկւած էր տաճկահայը՝ թիրքական մարդակեր ռեժիմի տակ, – ահա նա՝ նվիրւում է այդ դատին ու գործի դիմում:

Սա է փառքը վսեմ յեղափոխականի, սա է մեծութիւնը իսկական իդէալիստի:

Հ. Աղաբաբ¹

«Նոր աշխարհւոր», 1920, N 18 (90), ապրիլի 25, էջ 2:

¹ Հակոբ Աղաբաբ (Աղաբաբյան, Նեկոստ, Արմագ – 1875–1926), հայ բանաստեղծ և մանկավարժ: Աթաբեկ Խնկոյանի հետ կազմել է դպրոցական դասագրքեր:

ԲԺ. 3. ԶԱԻՐԵԱՆԸ ԻԲՐԵՒ ՔԱՂԱՔԱԳԷՏ ՈՒ ՄԱՐԴ

ԲԺ. Յակոբ Զաւրիեանի քաղաքական գործունէութեան գնահատութիւնն անկասկած կկատարուի ապագայում, երբ պատմութիւնն իր անաչառ ու առարկայական խօսքն ասելու համար անհրաժեշտ հեռանկար կունենայ: Որպէս էլ լինի սակայն այդ գնահատութիւնը, ինձ թւում է այժմ իսկ ակներև և անգամ անժխտելի, որ հանգուցեալ բժշկի իսկական մեծութիւնը պէտք է փնտրել ոչ այնքան նրա քաղաքական դէմքի, որքան նրա մարդկային անհատականութեան հոյակապ պատկերի մէջ:

Եւ եթէ պատմական իրադարձութեանց անիմանալի ճանապարհներու նրան վիճակեց քաղաքական շատ խոշոր դեր կատարել մեր ազգային կեանքում, յամենայն դէպս դրա պատճառը Զաւրիեանի քաղաքական կարողութիւնները չէին: Որովհետև իրօք նա զուրկ էր քաղաքագէտի ամենաանհրաժեշտ յատկութիւններից:

Ռէալիստ չէր, այլ գերազանցորէն ոսմանտիկ՝ իր ոգով: Աւելի ղեկավարում էր վայրկեանի յարափոփոխ տրամադրութիւններով, քան սառն բանականութեան հաշիւներով, հաւասարակշիռ, շրջահայեաց ու հեռատես մտքի թելադրութիւններով:

Վառ երևակայության տէր՝ նա ապրում էր աւելի երազներով ու ցնորական կառուցածքներով, քան ծանր իրականութեան ընձեռած դաժան տւեալներով ու տխուր հնարաւորութիւններով:

Շուտ յուսահատում էր անյաջողութեան դէպքում, բայց և նոյնքան շուտ ոգևորում ամենափոքրիկ յաջողութեան ժամանակ:

Դիւրահաւատ էր ծայր աստիճան ու պարզամիտ մանուկի նման: Բայց և միևնոյն ժամանակ կուրօրեն յամառ էր իր ցանկութիւնների իրագործման մէջ, մոլեգնօրեն յամառ էր իր առաջադրած նպատակների հետապնդման մէջ, եթէ նոյնիսկ դժնդակ իրականութիւնը կամ գահաւիժող դէպքերի դառն փորձը բացարձակօրէն աղաղակում էր այդ ցանկութիւնների իրականացման հնարաւորութեան դէմ կամ այդ նպատակների վնասակարութեան դէմ:

Նրա անբուժելի քաղաքական մոլորութիւններից մէկն էլ Ռուսաստանն էր և ռուսական օրիէնտացիան: Ռուս միջավայրի ծնունդ, ռուսական կրթութեամբ սնւած՝ նա ռուսասէր էր աւելի, քան ինքը ռուսը, ռուսասէր էր մինչև իր ուղն ու ծուծը, մինչև իր սրտի խորագոյն ծալքերը:

Այս զգացումը տիրապետող էր նրա հոգու մէջ: Եւ իր բոլոր քաղաքական ձեռնարկութիւնների ու ծրագիրների մէջ նա գերի էր այդ զգացման: Առանց Ռուսաստանի կամ անկախ Ռուսաստանից նա չէր կարող երևակայել հայ ժողովրդի ապագան, հայ ժողովրդի փրկութիւնը:

Ահա թէ ինչու մինչև վերջը նա ունեցաւ մի ղեկավարող սկզբունք իր քաղաքական մտածողութեան մէջ — «ամեն գնով Ռուսաստանի հետ և Ռուսաստանի օգնութեամբ»:

Ճիշտ է, վերջին դէպքերը հիասթափութիւն էին առաջացրել նրա մէջ Ռուսաստանի նկատմամբ, և նրա հոգու մէջ ծայր էին տուել մոռալ տարակուսանքներ ու մտահոգութիւններ: Բայց այդ բոլորը անցողական և մակերեսային տրամադրութիւններ էին

միայն, որոնց տակը միշտ թաքնված մնաց անսահման հաւատը դէպի մեծ Ռուսաստանը և նրա փրկարար դերը Հայաստանի նկատմամբ:

Եվ այսպէս՝ չլինելով քաղաքագետ ոչ իր խառնածքով և ոչ էլ իր նկարագրի ու մտքի առանձնայատկութիւններով՝ բժ. Զաւրիեանը 1912 թից մինչև 1918 թ., մեր պատմութեան այս վճռական շրջանում, դարձաւ կենտրոնական անձնաւորութիւններից մէկը մեր քաղաքական կեանքում, որի կատարած դերը թերևս ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ հայ ժողովրդի և Հայաստանի բաղդի համար: Այդ նշանակութիւնը այժմ անչափելի է, և մեր նպատակից դուրս է այստեղ աւելի երկար այդ մասին կանգ առնել...

Եթէ այսօր բժ. Զաւրիեանի քաղաքական գործը կրքոտ վէճերի առարկայ է դառնում, և նրա քաղաքական դէմքը մեծապէս քննադատելի է մեզ համար, սակայն նրա բարոյական դէմքի մեծութիւնն ակներև է և անկասկածելի բոլոր նրանց համար, որոնք առիթ են ունեցել գէթ փոքրիկ շփում ունենալ հանգուցեալի հետ:

Անտարակուսելի է, որ՝ իբրև մարդ բժ. Զաւրիեանը բացառիկ անձնաւորութիւն էր մեր մէջ:

Ազնւական իր ծագումով ու դաստիարակութեամբ՝ նա իր բոլոր մտահոգութիւններով ու մղումներով դեմ գամայն:

Նրա անձնաւորութեան մէջ զարմանալի եամբ միանում էր ռուսական զղջացող ազնւ. օտարացած հայի հետ:

Թողած իր փայտէն դիրքն ու ապագան և գիստ կեանքը՝ բժ. Զաւրիեանը իր ազնւական

հեռաւոր հիւսիսից վայր էր իջել դէպի իր դժբաղդ հայրենիքն՝ իր մայրենի ժողովրդի խոնարհ խաւերը՝ ասես իր անձնական զրկանքներով, անձնէր աշխատանքով ու ժողովրդավար կեանքով քաւելու համար իր ակամայ օտարացման մեղքերը ու վերադառնալու հոգով ու մարմնով իր հարազատ ժողովրդի նւիրական գիրկը:

Եւ իրաւ, ազնւականի դասակարգային զղջումը միացած օտարացած հայի ազգային զղջման հետ՝ կազմում էր հիմքը հոգեկան այն խորը կերպարանափոխման, որ այնքան հազագիւտ երևոյթ է մեր իրականութեան մէջ և որի սքանչելի մարմնաւորումն էր անմոռանալի բժշկի հասարակական կեանքն ու գործունէութիւնը:

Այդպիսի խորը կերպարանափոխութեան ընդունակ մարդը անշուշտ չէր կարող չունենալ կրօնական բնութիւն:

Կրօնական խորունկ զգացումը բժ. Զարիեանի հոգեկան կեանքի հիմնական ուղիքն էր: Մարդկային անհատականութեան անօգնական ոչնչութիւնը մահւան մեծ խորհրդի առջև, մարդկային գոյութեան սին անցողականութիւնը բնութեան անսահման ու անընդգրկելի մեծութեան հանդէպ և Յավիտենականութեան անմար թախիծը լցնում էին նրա սիրտը քրիստոնէական անհուն ջերմեռանդութեամբ և տիրաբար ազդում նրա վերաբերմունքի վրա դէպի աշխարհն ու մարդիկ:

Ինձ վիճակեց տխուր ականատեսը լինել բժ. Զարիեանի կեանքի վերջին շրջանին Մօսկայում ամբողջ մէկ ու կէս տարի: Քաղաքական նպատակներով ռուսական մայրաքաղաքը եկած նա անգործութեան էր դատապարտւել դէպքերի դժբաղդ բերումով: Եւ մի այնպիսի ժամանակ, երբ ձևաւորում էր իր սիրելի **Հայաստանի** վերջնական բաղդը, որին նւիրել էր նա իր ամբողջ

թանկագին կեանքը, նա բռնի ոյժի մի յիմարական քմահաճոյքով փակաճ էր հեռաւոր հիւսիսում և չգիտէր նոյնիսկ, թէ ինչ է կատարում իր տարաբաղդ հայրենիքում: Մենք, նրա բաղդակից ընկերները, սրտի խորին կսկիծով անզօր դիտում էինք, թէ ինչպէս էր օրէ օր հալւում ու մաշւում հայրենիքի կարօտից այդ մեծ հայրենասէրն ու մարդը:

«Ախ, գէթ մի անգամ տեսնեմ իմ աչքերով ազատ Հայաստանը», - ասում էր նա մեզ յաճախ:

Եւ կարծես բնագոյօրէն զգում էր, որ այդ չափտի լինի երբեք և որ գերեզման պիտի մտնի ազատ Հայաստանի երագի հետ միասին:

Վեց ամիս ապրելով մահւան սպառնալիքի տակ բանտում, նա դուրս եկաւ բանտից կարծես կիսով չափ օտարական այս տանջալից կեանքի համար: Այնուհետև դանդաղ սովամահութեան մատնւած, նա մտաւ բժաւոր տիֆի հիւանդանոցը անդու ու անձներ աշխատանքի մէջ սպառելու իր վերջին ոյժերը, խեղդելու իր սրտի անսահման թախիծը և կարօտը:

Եւ մի՞թէ այնտեղ, հեռու անհիւրընկալ հիւսիսում, տարագրութեան մէջ պիտի վերջանայ կեանքը, երբ դեռ այնքան լաւ կար անելու հայրենի երկրի մէջ, հայրենի ժողովրդի համար: Ու մերթ ընդ մերթ բուռն բողոք ու ցասում էր ժայթքում նրա խռովայոյզ հոգու խորքից, որ չէր ուզում և չէր կարող առանց դիմադրութեան, առանց մոլեգին կռիւ հաշտւել իր սգաւոր բաղդի հետ: Պէտք էր փախչել, պէտք էր օր առաջ, ժամ առաջ փախչել հիւսիսից:

Իմ խեղճ ընկեր: Դու որ այնքան խելայեղօրէն փախչել կուգէիր քո ճակատագրից, ինձ մղեցիր դէպի փախուստ, որպէսզի

դու էլ գայիր իմ յետևից: Բայց քեզ չէր վիճակած ազատութիւնը,
և դու մնացիր, որովհետև չէր կարելի փախչել ճակատագրից:

Ռուբէն Դարբինեան

«Յառաջ», 1920, N 79, ապրիլի 18, էջ 1-2:

«ՀԱՅ ԲՈՒԺԱԿ»-Ի* ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆԻ ՀՈԴՎԱԾԸ ՀԱԿՈՐ ԶԱՎՐԻՅԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ

Մէկն էլ, հայ ազատագրութեան անձնագրի ռահվիրաներէն ինկաւ պարտականութեան փշալից ճամբուն վրայ և հեռացաւ, աչքերը բաց՝ ինչպէս բոլոր մեր զոհերը՝ որոնք անհետացան տարածամ, առանց երբեք ողջունած ըլլալու ցեղին ազատութեան չքնաղ արշալոյսը, որուն համար իրենց թանկագին կեանքերը զոհաբերեցին անոնք այնքան անձնութեամբ:

Օր չանցնիր, որ մեր ազգային արիւններէ պատմութիւնը նորանոր զոհեր չարձանագրէ իր սարսուռից էջերուն մէջ: Ոմանք ջարդի մէջ կամ կախաղաններու վրայ, ուրիշներ բանտերու խորը կամ տարափոխիկ հիւանդութիւններու հետեւանքով զոհուեցան և կը շարունակեն ներկայիս, զոհուիլ խմբովին կամ մէկ առ մէկ:

Մեր մտքի և զէնքի տարաբախտ գործիչներուն կորուստը, սակայն, տառապանքի թունալից բաժակին սեւ մրուրն էր՝ մշտաչարչար ազգին պարտադրուած:

Եւ բժիշկ Զարեանը, մէկն էր անոնցմէ, որոնք մարգարէի հաստատ և ջերմեռանդ հաւատքով, Մեծ Գաղափարը կերտեցին և իրենց մաքուր արիւնով, մեր Ազատութեան հիմնաքարերն օծեցին:

Բժիշկ, մարդասէր և յեղափոխական, ահա երեք բառեր՝ որոնց մէջ կը խտանան նկարագիրն ու բարոյական յատկանիշ-

* Բժշկական և առողջապահական ամսաթերթ, հիմնադիր՝ Վ. Ալթունյան, տնօրէն-խմբագիր՝ Մ. Գարակոյճյան:

ները այն Մեծ Մարդուն, որ շուրջ 30 տարի շարունակ այդ ուղ-
ղությամբ հայ դատին նուիրեց իր ամբողջ կորովն ու կարո-
ղութիւնները, մինչեւ, որ չարաշուք օր մը, դարձեալ իր սիրած ու
փայփայած դատին համար, ինկաւ ուժասպառ:

«Հայ բուժակ», 1920, Կ. Պոլիս, թիվ 5, մայիսի 1, էջ 83:

ՀԱԿՈՒ ԶԱՎՐԻՅԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ

Քրիստոս կը կոչէին զինք:

Եթէ ճիշտ էլ լինէր այս համեմատութիւնը, զայն ընողները նորէն վրիպած էին իրենց նպատակէն – այն է՝ ներկայացնել Զաւրիեվը որպէս էակ մը, զերծ մարդկային կիրքերէ:

Չէ՞ որ Քրիստոսը եւս յաղթած չէր իր կիրքերուն. տակաւին Գողգոթայի նախօրէին, Գեթսեմանեան՝ տագնապի պահուն որքա՞ն դառն էր իր գանգատը եւ որպիսի՞ անձկութեամբ ու երկիւղով համակուած՝ ի տես գալիք մարմնական տառապանքին:

Ու յետոյ, Զաւրիեվ ռաբբի՞ – վարդապետ չէր. ան չէր ուսուցաներ. իր կեանքով, անձնական օրինակով էր, որ կազդէր շրջապատին վրայ, ցուցնելով այն ճամբան, ուրկէ պիտի յայտնուէր մարդ – կատարելութիւնը:

Եթէ առհասարակ անհրաժեշտ է բիբլիական համեմատութիւն մը, ապա Զաւրիեվ ւելի կարապետ էր, քան մեսսիա, Յովհաննէս, այլ ոչ Հիսուս:

Մարդ:

Չի՞ բաւեր այսքանը: Շա՛տ են այնպիսիները, որոնք կրնան են յաւակնիլ ՄԱՐԴ կոչուելու վեհագոյն իրաւունքին:

Homo sum ! «մարդ եմ»: Այո՛, այդպէս էր Զաւրիեվ, եւ ոչ մէկ մարդկային բան օտար էր իրեն:

Մարդ էր, ինչպէս իր ոգիին ամբողջ մեծութեամբ, այնպէս եւ առօրեա կիրքերով, որոնք յաճախ կը տիրանային իրեն եւ

* Նկատի ունի Գեթսեմանի այգին, որը գտնվում է Երուսաղեմի արևելյան մասում:

** Ռաբբի (եբրայերեն՝ բառացի վարդապետ, ուսուցիչ), հուդայականության մեջ բարձրաստիճան սպասավոր, համայնքի օրենսդէտ, դատավոր և այլն:

որոնց հետ յարատեւ պայքարի մէջ էր ինքը այն պահէն, երբ թօթափեց իրմէ Սաւղոսի աշխարհիկ պերճանքը և Պօղոսի ցնցոտիներուն հետ վրան առաւ նաեւ անոր անփոխելի ուխտը. երբ օր մը յանկարծ երես դարձուց Պետերսբուրգի փայլուն սալօններէն՝ գործելու համար իր հոգեւոր սխրանքը Մշոյ գետնափոր խրճիթներու մէջ:

Այնուհետեւ անընդհատ հսկում մըն էր իր կեանքը եւ ճգնութիւն: Բնաւ զարմանալի չպիտի չլինէր, եթէ օր մը երեւան գար, որ շապիկին տակ, մարմինն վրայ քուրձ կը կրէր, որ իր կողերը պրկող կաշիէ գօտին գիշերները ինքնակոծման կը ծառայէր: Զարմանալի պիտի չլինէր, զի՝ եթէ իր կերակուրը վայրի մեղր ու մարախ չէր, քաղցի զգացումը սակայն ան կը գոհացնէր էր իր ունեցածին փշրանքներով միայն, մնացածը առաջին պատահածին տալով:

Ժամանակավրէպ երկոյթ պիտի նկատեն Զարիեւլը կեանքի եւ գործի մարդիկ. Խենթ մը:

Բայց քիչ են այդպիսի «խենթեր», հայ ժողովրդի գաղափարապաշտ էութենէն ծնած եւ իր հարազատ կուսակցութեան ծոցին մէջ սնած:

Եւ ի՞նչ պիտի լինէր կեանքը առանց խենթութիւններու:

Ու մանաւանդ ի՞նչ պիտի լինէր այսօր հայ կեանքը՝ առանց Քրիստափորներու եւ Ռոստոմներու կամքին, Զաւարեաններու սրտին և Զարիեւներու խղճին:

Համատարած քէմփ մը՝ – գարշելի արատ մեր ազգային պատուոյն վրայ:

Լիպարիկ Նազարեանց

«Յուսաբեր», Գահիրէ, 1930, թիվ 96, հոպիսի 24, էջ 1:

* Գաղթականների ճամբար:

ՄԱԼԽԱՍԻ՝ ՀՈՒՇԵՐԸ ՀԱԿՈՐ ԶԱՎՐԻՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ զարմանալիորեն հազվագիտ մարդը արդեն հասակն առած, հոգեբանական զարմանալի յեղաշրջումով ինքնաբերաբար եկել էր հայ ժողովուրդին ծառայելու: Թէև մի քիչ ուշ, ուխտի էր եկել հայ օջախին, ու մինչև վերջն ալ մնաց ինքնազոհ անյատը, որ աննման ուժգնութեամբ կարողացավ իր մէջ սպանիլ սեփական երջանկութեան պահանջը, ամբողջովին ապրելով հայ ժողովուրդի ցաւը:

Բացառիկ տիպ մըն էր բժ. Զարեանը, գաղափարականութեամբ իսկական ռուս նարոտնիկ մը (ժողովրդասէր): Թէև անձանոթ հայ իրականութեան, ժողովուրդին ու լեզուին, ան իր լավագոյն կարողութիւնները տրամադրեց հայ ժողովուրդի ազատագրման գործին:

Դժուար պիտի լինի ըսել, թէ ան դաշնակցական մէր, բառին ընդունուած իմաստով: Անոր նոյնիսկ հայ լինելը հարցական է: Ան կը յիշեցնէ սկզբնական դարերու այն քրիստոնեայ առաքեալները, որոնք ուրիշին ցաւերուն մեղմացման մէջ կը փնտռէին իրենց հոգեկան երջանկութիւնը: Ուրանալով ինքզինքը՝ նա ամբողջովին նուիրուեցաւ հայ ժողովուրդին, ու 1904 թուականէն սկսեալ մինչև իր եղերական մահը, այդ մեծ քրիստոնեան քալեց հայ յեղափոխականի փշոտ ճանապարհով, մինչև Գողգոթա, ուր և խաչուեցաւ քրիստոնէական աննման հեզութեամբ:

¹ Մալխաս (Արտաշես Հովսեփյան, 1877–1962), վիպասան, գրող և Հ.Յ. Դաշնակցության ճանաչված գործիչ:

Այդ արհեստակրատ ընտանիքի մարդը, կեանքի լաւ պայմաններու մէջ ապրելու վարժուած, վերջին ամիսները անցուց զինուորի պատռտած վերարկուով, չուան մը մէջքին կապած, կոշիկները առանց ներքանի, Մոսկուայի հիւանդանոցի մը մէջ, բժատոր թիֆոյէ վարակուած, հազարաւոր զինուորները բժշկելով: Գիտենալով յանդերձ անխուսափելի վտանգը՝ ան ըրալէ մը կանգ չառաւ իր մարդկային պարտքը կատարելու անոնց յանդեպ, որոնք իրեն պատանդ էին պահում, սպանելու մտադրութեամբ: Ու հոն ալ վարակուելով մեռավ:

Եթէ հնարավոր լինէր երկու բառով բնորոշել բժ. Զաւրեանին, պիտի չքաշվիմ ըսել, թէ ան ապրեցաւ որպէս ռուս գաղափարապաշտ մտաւորական, գործեց որպէս իսկական քրիստոնեայ, անսահման բարութեամբ զինուած և նահատակուեցաւ որպէս հայ և Դաշնակցական:

Մալխաս, Ապրումներ, հ. Ա, Թեհրան, 1982, էջ 241-242:

ՄԻՔԱՅԵԼ ՎԱՐԱՆԴՅԱՆԸ՝ ՀԱԿՈՐ ԶԱՎՐԻՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Զնաշխարհիկ իդէալիստներէն էր այդ նորընծայ դաշնակցականը, մոտ 40 տարեկան, որ այնուհետև ընդմիշտ լծեցաւ մեր աշխատանքներուն, գեղեցիկ անձնագոհութեամբ գործեց Կազմակերպութեան դրօշակին տակ՝ Տարօնոյ, Պոլսոյ, Կովկասի, Ռուսաստանի մէջ, մինչև 1917 թականը, երբ նոր ազատաւոճ բոլշեւիկեան բանտէն կը պատրաստուէր Եւրոպա անցնելու և յանկարծ տիֆով բռնեցաւ ու մեռաւ Մոսկայում, խոր կսկիծ թողնելով մեր բոլոր շարքերուն մէջ:

Յակոբ Զարեան – դօքտօր Զարիեվ, ինչպէս կանաւնէին զինք իր հազարաւոր ընկերներն ու հիացողները – իր տեսակին մէջ եզակի մարդ մըն էր. նա կուգար մեր «վերին» խաւերէն, գրեթէ իսպառ օտարացած, ռուսախօս հայ գերդաստանէ մը, «հրաժարիմք» կըսէր իր բարեկեցիկ գոյութեան, ցասումով երես կը դարձնէր նախաշրջանի գորշ, նիւթապաշտ մթնոլորտէն և կը գրկէր նոր կեանք մը, գաղափարական կուռղի կեանքը, լի տառապալից արկածներով, կերթար ձուլելու խոնարհ, չարքաշ ժողովուրդին հետ, հնազանդելով իր մեծ սրտի ազնւական մղումներուն: Անդրկովկասի մեր ահարկու բախումները ցարի կառավարութեան հետ – եկեղեցական-ազգային գոյքերու շուրջ – արթնցուցեր էին անոր մէջ հայրենասիրական ուժեղ զգացումը, Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը ծառացեր էր անոր պրպտող աչքերուն առջև փառքի, հերոսութեան լուսապսակով. և օտարացած

¹ Միքայել Վարանդյան (Հովհաննիսյան (1870–1934), հայ ազգային-ազատագրական պայքարի գործիչ, հրապարակախօս, փիլիսոփա, պատմաբան, Հ.Յ. Դաշնակցութեան անդամ:

հայ մարդը թողնելով տուն, տեղ, հարազատներ ու փայլուն կառիէր, կուգար 1903 թականի վերջերուն դէպի Արևմուտք, կուգար նետուելու Կազմակերպութեան գիրկը, թերևս յիշելով ռուս հեղափոխութեան մեծագոյն բանաստեղծ՝ Նեկրասովի ծանօթ պատգամը.

– Տա՛ր ինձ այնտեղ, կռողներու բանակը, ուր կը մեռնին Սիրոյ մեծ գործին համար...:

*Վարանդեան Մ., Հ.Յ.Դաշնակցութեան պայքարն,
Ե., 1992, էջ 243-244:*

ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՑԻ՝ ՀՈՒՇԵՐԸ ՀԱԿՈՐ ԶԱՎՐԻՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Բժիշկը հայտնի դաշնակցական էր, իր վարքով և վայելած հարգանքով և հեղինակությամբ համահավասար Քրիստափորի, Սիմոնի և Ռոստոմի՝ կուսակցության մեջ։ Բժիշկը նաև այն անձնավորությունն էր, որ հարգանք կը վայելեր իր կուսակցությունն ղուրս ամեն խավի, դասակարգի և հոսանքի մեջ։

Բժիշկը մեկն էր այն խոշոր հայրենասերներեն, որոնց ծնունդ տված է հայ ժողովուրդը իր վերջին հեղափոխության պատմության մեջ։ Պատերազմի սկզբնավորութենն մինչև իր մահը նա չարաչար կերպով աշխատած է հայոց դատին համար՝ փորձելով բոլոր կերպերը, բոլոր դուռները, բոլոր մտքերը, բոլոր փիլիսոփայությունները։

Ես չեմ տեսած մեկ ուրիշ հայ, որ ունենար այնքան մանկական հոգի, այնքան փափուկ սիրտ, որքան բժ. Հակոբ Զավրիեվ։

Մարդիկ կան, որոնց հասարակական և քաղաքական կենցաղի վերագնահատության պետք է մոտենալ իբրև սրտի մարդիկ, իբրև հոգեկան պոեզիայով ապրող մարդիկ։ Զավրիեվ մեկն էր այդ սրտի և հոգիի մարդոցմեն, որուն առջև ջուրը կիյնային դիվանագիտական մարզանքները, քաղաքական փիլիսոփայությունները։

Ասոր պատճառով, դժվար է գտնել մտքի տրամաբանական կապ Զավրիեվի գործունեության մեջ։

¹ Վահան Թոթովենց (1893–1938) հայ գրող, արձակագիր, բանաստեղծ, դրամատուրգ։

Հայոց երկրի անկախությունը – ահա այս մեծ սրտի գուր-գուրանքի առարկան:

Իր կուսակցության ծրագիրը անիկա շատոնց մոռացած էր բարձին տակ:

Հետևաբար իր հետ քաղաքական գործ ունեցողները իրեն մոտենալու ատեն որոշ չափերու և տեսակետներու առջև չէին գտնվեր:

Սիստեմատիկ մարդ չէր, կը ստանձներ ամեն գործ և ամեն հեղ:

Ասոնք բոլորը արժանիքի պակասներ չեն, եթե մեր ժողովուրդը ունենար այնքան հարմար մարդ, որքան գործը կը պահանջեր, և Ջավրիեվ կը մտներ հոն, ուր իր պետքը կար: Սրտի մարդոց համար խորթ է, անհարազատ է քաղաքական աշխարհը:

Ջավրիեվ այն անձնավորությունն էր, որուն առջև կարելի չէր չխոնարհիլ և որուն կարելի չէր չքննադատել:

Վահան Թորոպենց, Երկեր, գ. 3, Ե., 1991, էջ 42-43:

РЕЗЮМЕ

После потери государство армяне сохранили стремление восстановить государственность. На протяжении веков эти устремления, вначале проявлявшиеся слабо, к концу XIX – началу XX века переросли в насущную и важнейшую проблему. Естественно, что указанный процесс происходил благодаря культурной, экономической и политической самоорганизации армян. В итоге от отдельных личностей, малых групп и общественно-политических течений, удалось подняться на уровень тайных групп и организаций, затем на уровень политических партий. Армяне, с точки зрения политической самоорганизованности, поднялись на такой уровень, который был характерным для цивилизованных наций данной эпохи.

Новые реалии выдвигали перед армянами новые задачи. Перед самыми влиятельными национальными политическими силами, общественными организациями возникла необходимость представлять национальные проблемы и защищать интересы перед правительствами разных держав.

Это была задача, которую уже не в силах были решать католикосы, поэтому неслучайно, что 10 ноября 1912 года католикос Геворг Е назначает общественно-политического деятеля Погоса Нубара представлять Армянскую делегацию по Армянскому вопросу в Европе. Своим происхождением, возможностями и связями, Погос Нубар был фигурой, воспринимаемой и приемлемой для руководителей государств в которых он должен был представлять проблемы и интересы армянского народа на протяжении долгих лет. С этой точки зрения не слу-

чайно, что в армянской действительности о нём было написано немало книг, опубликованы документы, сборники материалов о его деятельности и т. д.

Вместе с тем в один и тот же период времени, параллельно с Погосом Нубаром, подобную деятельность для армян развернул и другой представитель самой влиятельной политической силы: Армянской революционной федерации «Дашнакцутюн», врач по профессии Акоб (Яков) Завриян (1866–1920 гг.) о жизни и деятельности которого, к сожалению, до сих пор нет ни одного значимого исследования.

А. Завриян, будучи благородного происхождения, в начале 20-го века безоговорочно посвятив себя борьбе за осуществление национальных чаяний, вступает в партию «Дашнакцутюн», и переехав в Западную Армению, развивает активную деятельность. Уже в начале 1910-ых гг. он начинает представлять национальные интересы армян на международной арене, благодаря своим личным качествам, внушая доверие и удостоившись положительного отношения со стороны правительства России, Франции, Германии и других государств.

В годы первой мировой войны А. Завриян участвовал в организации добровольческого движения, сначала был врачом в отряде Дро, затем Андраника, выполнял обязанности переводчика на русский язык и при необходимости переговаривал с командующими Кавказской армии. В июле-сентябре 1916 года в районе Эрзрума он сыграл большую роль в поселении армянских беженцев и в улучшении их положения.

После Февральской революции благодаря своим связям во Временном правительстве А. Завриян становится одним из влиятельных политиков, благодаря которому со стороны правительства принимались благожелательные и важные для армян решения. А весной 1917 года Завриян назначается заместителем Генерального комиссара Петра Аверьянова по гражданской линии в Турецкой Армении и занятых по праву войны других областях Турции. По сути, он становится самым высокопоставленным должностным лицом армянского происхождения в Западной Армении и вносит значительный вклад в образовании зародышей армянской государственности в Западной Армении.

Во время правления большевиков, находясь с дипломатической миссией в Москве, Завриана несправедливо арестовывают, сажают в тюрьму, а после освобождения он приступает к работе в одной из местных больниц. Там же, заразившись сыпным тифом, 17 февраля 1920 года Завриян умирает.

В 2020 году исполнилось сто лет со дня смерти А. Завриана, и в связи с этим представляем вниманию читателя ряд публикаций о нём в периодической печати, также воспоминания различных деятелей, знавших Завриана как личность и как национального деятеля, которые вышли в свет в основном после его смерти. Эти публикации имеют источниковедческую ценность и определённо раскрывают его пройденный жизненный путь. Первые публикации представляют его жизнь и деятельность в целом, а остальные - в хронологической последовательности проливают свет на разные этапы его жизни и деятельности.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

Աբդուլ Համիդ Երկրորդ – 74

Ալթունյան Վ. – 84

Ալմազ տե՛ս Հակոբ Աղաբաբ

Ակնունի Էդվարդ տե՛ս

Մալումյան Խաչատուր

Աղաբաբյան տե՛ս Հակոբ

Աղաբաբ

Աղբալյան Նիկոլ – 54, 55

Ամիրյան Թադեոս – 21, 33

Ամիրյան Խաչատուր – 21

Ավերյանով Պյոտր – 5, 15, 29

Արմեն Գարո – 43

Բ

Բալյոն Զորջ – 52

Բժիշկ տե՛ս Փափազյան

Վահան

Բիչերախով Լազար – 33

Բունին Իվան – 52

Գ

Գարակյոզյան Մ. – 84

Գևորգ Ե Սուրենյան – 4

Դ

Դաստալյան Աբրահամ – 19

Դարբինյան Ռուբեն տե՛ս

Չիլինգարյան Արտաշես

Դերձակյան Օնիկ – 26

Դրո – 5

Ե

Եակով Խրիստաֆորիչ տե՛ս

Զավրիյան Հակոբ

Եակով Քրիստաֆորիչ տե՛ս

Զավրիյան Հակոբ

Եաշա տե՛ս Զավրիյան Հակոբ

Եզյան Կարապետ – 37, 50

Զ

Զավարյան Սիմոն – 12, 16,

49, 56, 68, 92

Զավրաձէ տե՛ս Զավրիյան

Հակոբ

Զավրիկ տե՛ս Զավրիյան

Հակոբ

Զավրիյան Հակոբ – 3-7, 9-14,

16-30, 32-34, 36, 37, 39-

42, 45, 47-50-62, 64, 65,

67, 70-73, 76-78, 80, 81,

84, 86-91, 93

Զավրյան տե՛ս Զավրիյան

Հակոբ

Զարդարյան Ռուբեն – 70

Զաքարյան Պետրոս – 38

Զինովկ Իվան – 21

Զորյան Զորի – 61

Զորյան Ստեփան – 12, 16, 49,

50, 52, 56, 57, 63, 87, 92

Թ

Թաղևոսյան Լևոն - 19, 20

Թորոլվենց Վահան - 92

Թումանյան Հ. - 7

Ժ

Ժան-ժակ Ռուսո - 62

Լ

Լամսդորֆ Վլադիմիր - 21

Լենին տե՛ս Ույյանով

Վլադիմիր

Լեոնյան Ռ. տե՛ս Նազարյան

Լիպարիտ

Լեփսիուս Յ. - 14

Լոնֆելլո Հենրի - 52

Խ

Խեչո տե՛ս Ամիրյան

Խաչատուր

Խնկոյան Աթաբեկ - 77

Խրիմյան Մուրադ - 63

Ծ

Ծովանյան Սարգիս - 8

Կ

Կարճիկյան Խաչատուր - 63

Կերենսկի Ալեքսանդր - 28

Կոլյուբակին Ա. - 28

Կոմս տե՛ս Փափազյան

Վահան

Կոստի տե՛ս Համբարձումյան

Կոստանդին

Կուլունյան Սարգիս - 31

Կրեսոս - 36

Հ

Հակոբ Աղաբաբ - 77

Համբարձումյան Կոստանդին
- 63

Հիսուս տե՛ս Քրիստոս

Հովհաննիսյան տե՛ս

Վարանդյան Միքայել

Հովսեփյան Արտաշես - 88,
89

Հոֆ Նիկոլաս - 26

Ղ

Ղազարյան Գևորգ - 31

Ղենկիզյան Արիս - 51

Ղենկիզյան Զապել - 51

Ղենկիզյան Նուարդ - 51

Մ

Մալխաս տե՛ս Հովսեփյան
Արտաշես

Մալումյան Խաչատուր - 24

Մանդակունի Տ. - 72

Մանուկյան Արամ - 63

Մար Շիմոն տե՛ս Տեր-

Մարտիրոսյան Միքայել

Մար տե՛ս Տեր-Մարտիրոսյան
Միքայել

Միյուկով Պավել – 28
 Միխայլովսկի Ն. – 59, 63, 64
 Միսաքյան Շ. – 35
 Միքայելյան Քրիստափոր – 12,
 15, 20, 87, 92
 Մխիթարյան Գ. – 35

Յ

Յոհաննես – 86

Ն

Նազարյան Լիպարիտ – 16, —
 33, 87
 Նավասարդյան Վահան – 64
 Նեկտար տե՛ս Հակոբ
 Աղաբաբ
 Նեկրասով Նիկոլայ – 91
 Նիկոլ Դիման տե՛ս Տեր-
 Հովհաննիսյան Նիկողայոս

Շ

Շահխաթունյան Ավետիք – 48
 Շահումյան Ստեփան – 33, 34 .

Ու

Ուլյանով Վլադիմիր – 30
 Ուխտավոր տե՛ս
 Համբարձումյան
 Կոստանդին

Չ

Չերնիշևսկի Նիկոլայ – 36
 Չիլինգարյան Արտաշես – 33,
 83

Պ

Պապաշա տե՛ս Թադևոսյան
 Լևոն
 Պարտիզպանյան Սաթենիկ
 տե՛ս Տեր-Դավթյան
 Սաթենիկ
 Պողոս – 87
 Պողոս Նուբար փաշա – 4

Ջ

Ջանջյան Գրիգոր – 63
 Ջափարիձե Պրոկոֆի – 33,
 34

Ռ

Ռոստոմ տե՛ս Զորյան
 Ստեփան

Ս

Սանասարյան Մկրտիչ – 50
 Սարաֆով Բորիս – 8
 Սաքո տե՛ս Ծովանյան
 Սարգիս
 Սեբաստացի տե՛ս Խրիմյան
 Մուրադ
 Սևքարեցի Սաքո տե՛ս
 Ծովանյան Սարգիս
 Սիրունի Հ. – 35
 Ստրովե Պ. – 28

Վ

Վասպուրականի Կոստի տե՛ս
 Համբարձումյան
 Կոստանդին

Վարանդյան Միքայել – 90, 91

Վեստենենկ Լուիս – 26

Վռամյան տե՛ս Դերձակյան
 Օնիկ

Վրացյան Սիմոն – 48

Տ

Տեր-Դավթյան Սաթենիկ – 44

Տեր-Դավթյան Հովսեփ – 44,
 66

Տեր-Հովհաննիսյան

Նիկողայոս – 12, 19-21

Տեր-Մարտիրոսյան Միքայել –
 41

Տեր-Հակոբյան – 17

Տրդատ – 75

Փ

Փաստրմաճյան Խաչիկ – 43,
 50

Փափազյան Վահան – 24

Փիլոս – 50

Ք

Քալաշյան Գառնիկ – 47

Քաջազնունի Հովհաննես –
 12, 19

Քոչարյան Հակոբ – 69

Քրիստոս – 62, 65, 74, 86

Նազովրեցի տե՛ս Քրիստոս

Օ

Օզանյան Անդրանիկ – 5, 15,
 27, 70

Օհանջանյան Համազասպ
 (Համո) – 20

Ֆ

Ֆիխտե Յոհան Գորթլիբ – 61

Ֆոն-Վալ – 20, 21

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

Ադրբեջան – 33
 Ադրակ, գավառ – 70
 Ադրակ, գետ – 70
 Ամերիկա – 52
 Անդրկովկաս – 48
 Ասիական Թուրքիա տե՛ս
 Օսմանյան կայսրություն
 Ասկերան – 46
 Արևմուտք – 91
 Արևմտյան Հայաստան – 5, 6,
 21, 25, 28, 70, 71, 76
 Արճակ – 70
 Արմավիր – 28

Բ

Բալախանի – 19, 20
 Բասեն – 71
 Բաքու – 11-13, 16, 19, 20, 27,
 30, 33, 34, 40, 41
 Բեռլին – 14, 24, 25, 68
 Բիթլիս – 13, 22
 Բոսֆոր – 46
 Բուլղարիա – 14

Գ

Գերմանիա – 5, 14, 16, 24

Դ

Դեր-Զոր – 46

Ե

Եվրոպա – 4, 13-15, 24, 27, 70
 Երևան – 8, 13, 22, 29, 30, 37,
 38, 58
 Երևանի նահանգ – 48
 Երուսաղեմ – 86

Է

Էջմիածին – 13, 22
 Էրզրում – 5, 13, 14, 21, 23, 26,
 29, 42-45, 48-52, 71, 72,
 74

Թ

Թիֆլիս – 10, 14, 16, 17, 27,
 38, 68
 Թուրքահայաստան տե՛ս
 Արևմտյան Հայաստան
 Թուրքիա – 5, 13, 22-25, 27

Ի

Իրան – 21

Լ

Լյուդիա – 36
 Լոնդոն – 14, 25, 68

Խ

Խնուս – 29
 Խորհրդային Հայաստան – 12
 Խորհրդային Միություն – 30

Խորհրդային Ռուսաստան –
30

Կ

Կ. Պոլիս – 12–14, 21, 23–26,
35, 51, 52, 57, 70, 90

Կարին տե՛ս Էրզրում

Կարս – 16, 29

Կեթար տե՛ս Կոթուր

Կիլիկիա – 27, 28, 40, 68

Կոթուր – 21

Կովկաս – 11, 19, 26, 32, 33,
37, 90

Կոտեր տե՛ս Կոթուր

Կոտուր տե՛ս Կոթուր

Կութուր տե՛ս Կոթուր

Հ

Համադան – 46

Հայաստան – 3, 18, 28, 30,
31, 34, 38, 40, 54–58, 62,
80–82

Հայաստանի առաջին
հանրապետություն – 12, 48

Հայաստանի

Հանրապետություն – 33

Հասանկալա – 71, 72

Հասպիստան – 70

Հյուսիսային Կովկաս – 33

Հոլանդիա տե՛ս

Նիդերլանդներ

Հունաստան – 14

Ղ

Ղալաթիա – 52

Ղոթուր տե՛ս Կոթուր

Մ

Մակեդոնիա – 14

Միացյալ Հայաստան – 68, 69

Միջագետք – 15, 27, 46

Մոսկվա – 6, 11, 16–18, 30,
32–34, 36, 41, 48, 69, 74,
81, 89, 90

Մուշ – 13, 14, 21, 23, 26, 39,
42, 45, 46, 49, 51, 52, 55,
60, 68, 70, 74, 87

Ն

Նիդերլանդներ – 26

Նորվեգիա – 26

Չ

Չեռնոգորիա – 14

Պ

Պարսկաստան – 8, 21, 33, 57

Պետերբուրգ (Պետրոգրադ) –
10, 11, 14, 17–20, 24–26, 28,
36, 57, 68, 87

Ռ

Ռումինիա – 14, 31

Ռուսաստան – 5, 8, 10, 11, 14,
15, 17, 19, 21–23, 27, 30,
32, 34, 37, 67, 79, 80, 90

Ս

Ս. Կարապետ վանք – 55
Սասուն – 12, 21, 74
Սասունի լեռներ – 51, 60, 68
Սարիղամիշ – 22, 29
Սերբիա – 14
Սիբիր – 31
Սիրիա – 40
Սոֆիա – 13, 22

Վ

Վան, քաղաք – 26, 29, 70
Վան, վիլայեթ – 70
Վան, լիճ – 70
Վառնա – 23
Վերին Բասեն – 71, 72
Վիեննա – 13, 48
Վոլգա – 34
Վրաստան – 10, 17

Տ

Տաճկահայաստան տե՛ս
Արևմտյան Հայաստան –
Տաճկաստան տե՛ս Օսմանյան
կայսրություն
Տարոն – 49, 51, 57, 90
Տրապիզոն – 29

Փ

Փարիզ – 14, 25, 68

Ք

Քյոփրիքյոյ – 72

Օ

Օսմանյան Թուրքիա տե՛ս
Օսմանյան կայսրություն
Օսմանյան կայսրություն – 14–
16, 21, 23, 26, 28

Ֆ

Ֆրանսիա – 5, 28, 40

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	3
Յակոբ Զարեան (Բժիշկ Զարիել) 1866–1920	7
Յակոբ Զարեան (Կենսագրական ակնարկ)	17
Բժ. Զարիէֆ մեռած	32
Յակոբ Քրիստ. Զավրեան	36
Բժիշկ Զարիելի Յիշատակին	39
Սիրելի Բժ. Զարեանի յիշատակին	42
Մարդու յիշատակին	45
Սիմոն Վրացյանի հիշողությունները Հակոբ Զավրիյանի մասին	48
Նիկոլ Աղբալյանը Հակոբ Զավրիյանի մասին	54
«Յառաջ» թերթի մահախոսականը բժ. Հակոբ Զավրիյանի մահվան առթիվ	56
«Նոր աշխարհատուր» օրաթերթի հոդվածը նվիրված Հակոբ Զավրիյանին	59
Յափտենական իդեալիստը	62
Ազնի ընկերոջ՝ բժ. Զարեանի յիշատակին	65
Մեր սիրելի բժշկի հիշատակին	67
Ընկեր Զարիել (յիշողություններ)	70
Մեծ մարդը	73
Հատընտիր Զավրիյանը	76
Բժ. Յ. Զարեանը իբրեւ քաղաքագետ ու մարդ	78
«Հայ բուժակ»-ի խմբագրականի հոդվածը Հակոբ Զավրիյանի մահվան առթիվ	84
Հակոբ Զավրիյանի մահվան տասնամյակի առիթով	86
Մայիսասի հուշերը Հակոբ Զավրիյանի մասին	88

Միջայել Վարանդյանը Հակոբ Զավրիյանի մասին	90
Վահան Թոթովենցի հուշերը Հակոբ Զավրիյանի մասին	92
Резюме	94
Անձնանուններ	97
Տեղանուններ	101

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԸ ՀԱԿՈՐ
ԶԱՎՐԻՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ
ՄԱՀՎԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ**

**СОВРЕМЕННОКИ О АКОПЕ ЗАВРИЯНЕ
К 100-ЛЕТИЮ СМЕРТИ**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Ադամյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 19.01.2022 թ.
Տպաքանակը՝ 110 օրինակ

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA**

ՀՀ. 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>

[1000 ֆր.]

ԳԱՍ Հիմնադրար Գիտ. Գրադ.

FL0677730

A II
109068

ISBN 978-9939-892-16-0

9 789939 892160